

'Plaats, Sire, onder zulk eene wetsvoordragt We koninklijke handtekening nooit!

*Het Volkspetitionnement van 1878 als proxy voor religiositeit of protestantse
orthodoxie*

Jordi Straatman

s4490436

Masterscriptie 'Geschiedenis en Actualiteit'

Begeleider: dr. B.C. Zwegers

LET-GESM4100-2019-PER_2-V

14-05-2020.

Een dankwoord vooraf.

Een groot geschreven werk staan vaak meer mensen dan alleen de enkele auteur die zijn of haar naam onder het schrijfsel mag zetten. Deze masterscriptie wijkt hier niet vanaf. Daarom wil ik graag van deze gelegenheid gebruik maken om een aantal personen te bedanken. Mijn dank gaat uit naar mijn begeleider dr. Bart Zwegers voor de nodige ondersteuning, nuttige de suggesties, terugkoppeling en de tijd die hij ook buiten de voorgeschreven contact periode heeft besteed aan de begeleiding van dit project. Mijn dank gaat ook uit naar Jan Kok. Zijn voorstel leidde uiteindelijk tot het selecteren van het onderwerp. Ook ben ik dankbaar voor de door hem aangeleverde bronnen. Als historicus ben ik helaas niet technisch aangelegd. Daarom moet mijn dank ook uitgaan naar Rick Mourits die de nodige technische bijdrage heeft geleverd waarmee de kaarten tot stand konden komen. Als laatste gaat mijn dank uit naar Björn Quanjer die geholpen heeft met de laatste berekeningen. Binnen een scriptie is vorm en taal net zo belangrijk als het brononderzoek en analyse. Daarom wil ik graag mijn vriend Niels Mulder bedanken. De drie flessen Belgisch speciaal bier die zijn diensten mijn kostte waren het waard.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1

inleiding-----	4
De invloed van religie op vruchtbaarheid -----	4
Wanneer is religie werkelijk van belang-----	7
Een proxy voor religiositeit of orthodoxie-----	8
Methodologie en deelvragen-----	10

Hoofdstuk 2

De religieuze, maatschappelijke en politieke context van Nederland in de negentiende eeuw-----	12
De ontwikkeling van het protestantisme in de eerste helft van de negentiende eeuw-----	12
De ontwikkeling van het protestantisme in de tweede helft van de negentiende eeuw-----	15

Hoofdstuk 3

Protestantse stromingen en denominaties-----	17
Vrijzinnige stromingen binnen de Hervormde Kerk-----	18
Orthodoxe stromingen binnen de Hervormde Kerk-----	20
Gereformeerde kerken-----	22
Overige protestantse kerken-----	24

Hoofdstuk 4

De schoolstrijd en de aanloop naar het volkspetitionnement-----	25
---	----

Hoofdstuk 5

Het volk achter de kiezer-----	30
Organisatie van het volkspetitionnement: De centrale commissie-----	31
Richtlijnen ter uitvoering van het volkspetitionnement-----	32
Kerkraden, lokale comités en plaatselijke organisatie van het petitionnement-----	34
Het bespelen van “de klavier der volksconsciëntie”. Het volkspetitionnement en de pers-----	36
Het volk achter de kiezer-----	37
Het Volkspetitionnement. Enkele bevindingen-----	40

Hoofdstuk 6

Het volkspetitionnement. Een visuele weergave en vergelijking-----	41
--	----

Conclusie-----	49
----------------	----

Literatuurlijst-----	52
----------------------	----

Inleiding

De invloed van religie op vruchtbaarheid

Religie wordt in historisch demografisch onderzoek vaak in verband gebracht met historisch demografisch gedrag en vruchtbaarheid als een belangrijke determinant voor de uitkomsten van deze sociale verschijnselen.¹ Een voorbeeld hiervan is te vinden in de eerste demografische transitie in Nederland aan het einde van de negentiende eeuw en eerste helft van de twintigste eeuw.²

De eerste demografische transitie wordt beschreven als een periode waarin er een verschuiving plaatsvond van een relatief hoog Europees vruchtbaarheidscijfer naar een laag vruchtbaarheidscijfer.³ Deze demografische transitie was het gevolg van een veranderende sociale en economische context in Europa. Deze veranderende context beïnvloedde het demografisch gedrag en het bijbehorend vruchtbaarheidscijfer dat in de voorgaande periode universeel hoog lag.⁴

Demografisch gedrag en vruchtbaarheid zijn het resultaat van complexe processen op lokaal en familiaal niveau die worden beïnvloed door de economische omstandigheden/mogelijkheden, lokale conventies, familie strategieën en individuele aspiraties voor sociale verbetering.⁵ Eén van de veranderingen tijdens de eerste transitie was het dalende sterftecijfer onder zuigelingen en jonge kinderen. Door deze daling moest het demografisch gedrag worden aangepast om zo de uiteindelijke gezinsgrootte te beperken. Een tweede verandering deed zich voor op het economisch vlak en in de politieke context: de kosten- en voordelencalculatie die gekoppeld was aan het aantal kinderen werden hierdoor beïnvloed. Het was niet altijd financieel voordelig om veel kinderen te krijgen vanwege de aanwezigheid van nieuwe kinderarbeidswetten en leerplicht die ervoor zorgden dat de kosten per kind stegen. Het geboortecijfer van een koppel was verder afhankelijk van de economische status van de ouders. In de context van bepaalde beroepen was het minder voordelig om veel kinderen te hebben. Andere ontwikkelingen die bijdroegen aan het

¹ D. Friedlander, B.S. Okun, B. S. and S. Segal, 'The demographic transition then and now: Processes, perspectives, and analyses'. *Journal of family history*, 24:4 (1999) 493-533. ; F. van Poppel and R. Derosas, 'Introduction', in Frans van Poppel and Renzo Derosas eds., *Religion and the Decline of Fertility in The Western World* (Dordrecht 2007) 1-20, aldaar 4-5.

² Th.L.M Engelen and J.H.A Hillebrand, 'Fertility and Nuptiality in the Netherlands, 1850-1960', *Population Studies*, 40:3 (1986) 487-503, aldaar 488.

³ K. McQuillan and R. Gehrman 'The Impact of Religious Denomination on Mentality and Behavior, An Introduction', *Historical Social Research* 42:2 (2017) 7-22 aldaar 7-8.

⁴ Van Poppel and Derosas, 'Introduction', 1.

⁵ J. Kok, 'Church affiliation and Life Course Transitions in The Netherlands, 1850-1970,' *Historical Social Research* 42:2 (2017) 59-91, aldaar 61.

veranderende geboortecijfer was de toenemende urbanisatiegraad en de toenemende geletterdheid onder de bevolking. De geletterdheid zorgde er voor dat koppels meer toegang hadden tot informatie over geboortebeperking en vruchtbaarheid-limiterend-gedrag.⁶

Er bestaat dus een connectie tussen economische ontwikkeling, sociale ontwikkeling, de verandering van het demografische gedrag en het vruchtbaarheidscijfer. De timing, het tempo en de verschillen in de neergang van het vruchtbaarheidscijfer verschilden echter per gebied. Een goed voorbeeld hiervan is het eerdergenoemde Nederland aan het einde van de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw. Het gemiddelde vruchtbaarheidscijfer en de relatieve bevolkingsgroei waren in Nederland tijdens deze periode hoog, in vergelijking met omliggende landen als Duitsland en België. Het duurde tot de tweede helft van de twintigste eeuw voordat het Nederlandse gemiddelden overeen kwam met de gemiddelden van omliggende West-Europese landen. De oorzaak hiervan wordt doorgaans gelegd bij de religieuze affiliatie van vooral de katholieke en protestantse bevolking van Nederland.⁷

Een belangrijk punt in deze vergelijking is dat de Nederlandse katholieke bevolking een hoger vruchtbaarheidscijfer had dan de Belgische katholieken.⁸ Er bestaat dus verscheidenheid binnen dezelfde religieuze groepering die dezelfde leer en richtlijnen aanhangen.

Nederland had tijdens de demografische transitie een hoog landelijk vruchtbaarheidscijfer, maar dat betekende niet dat de vruchtbaarheid overall hetzelfde was. De reacties op de veranderende economische, politieke en sociale context liep onder de Nederlandse bevolking uiteen: intern waren er grote verschillen qua vruchtbaarheidscijfer per gemeente en provincies. In de periode van 1900 tot 1960 daalde het vruchtbaarheidscijfer wel in Nederland, maar de interne verschillen per regio werden groter en het tempo verschilde per regio. Uiteindelijk was er sprake van meerdere transities die in Nederland tegelijkertijd plaatsvonden.⁹

De uiteenlopende vruchtbaarheid van Nederland tijdens de demografische transitie wordt verklaard door een verschil in modernisering van de maatschappij. Niet ieder gebied

⁶ C. Wilson and R. Lesthaeghe, 'Modes of production, secularization and the pace of the fertility decline in Western Europe, 1870-1930', In A.J. Coale and S. Cotts Watkins eds., *The decline of fertility in Europe* (Princeton 1987) 261-293. ; Engelen and Hillebrand, 'Fertility and Nuptiality', 488-491. ; Van Poppel and Derosas, 'Introduction', 7-8.

⁷ Engelen and Hillebrand, 'Fertility and Nuptiality', 488.

⁸ H. Knippenberg and S. De Vos, 'Tussen crisis en verzuiling: regionale verschillen in vruchtbaarheid in Nederland tijdens het Interbellum', In: Jan Kok and Jan van Bavel eds., *De levenskracht der bevolking. Sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum* (Leuven, 2010) 109-140.

⁹ Knippenberg en de Vos 'Tussen crisis en verzuiling', 110-138.

ontwikkelde zich op hetzelfde moment en in hetzelfde tempo waardoor de vruchtbaarheid minder snel werd aangepast.¹⁰ De tweede verklaring wordt gevonden in het kunnen of niet kunnen accepteren of implementeren van het modern demografisch gedrag, zoals bewust kiezen voor langere intervallen tussen geboortes en het eerder stoppen met het krijgen van kinderen, vanwege aanwezige culturele elementen.¹¹ Economische en sociale ontwikkelingen die geboortebeperking zouden bevorderen worden deels opgevangen door onder andere religie. In Nederland waren het vooral de orthodoxe protestanten en de katholieken die het moderne demografische gedrag niet gelijk aannamen. Ze waren daar niet toe bereid omdat het moreel niet acceptabel was om het aantal kinderen te beperken. In de gebieden waar deze religieuze denominaties de boventoon voerden was het vruchtbaarheidscijfer hoger in vergelijking met het vruchtbaarheidscijfer van andere delen van het land. Dit effect blijft aanwezig als er gecontroleerd wordt op andere sociaaleconomische, culturele en demografische variabelen. De verschillen tussen vruchtbaarheidscijfers kunnen dus verklaard worden vanuit economische als culturele, in dit geval religieuze, factoren die invloed hebben op de vruchtbaarheid.¹²

Ook in andere onderzoeken naar de invloed van religie op demografisch gedrag blijkt dat religie een belangrijke rol heeft gespeeld. Vanaf het einde van de negentiende eeuw ligt het vruchtbaarheidscijfer onder orthodoxe protestanten en katholieken hoger. Koppels die onder deze religieuze denominaties vallen, krijgen kinderen op hogere leeftijd en laten vruchtbaarheidsperiode langer doorgaan. Ook is het interval tussen geboorten van kinderen bij orthodoxe protestanten en katholieken minder groot dan bij andere religieuze groepen.¹³ Deze onderzoeken zijn uitgevoerd met een multivariabele regressieanalyse met meerdere sociale en economische factoren waarin de invloed van religie standhield.

Toch is de invloed van religie niet altijd duidelijk. Meerdere Nederlandse onderzoeken en bredere Europese onderzoeken hebben uitgewezen dat de invloed van religie wegvalt als andere sociale en economische factoren worden meegenomen in de analyse. Binnen deze onderzoeken worden economische ontwikkelingen aangewezen als veroorzaker van

¹⁰ E. W. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Haarlem 1981).

¹¹ F. van Poppel et al, 'Mortality decline and reproductive change during the Dutch demographic transition: Revisiting a traditional debate with new data', *Demographic Research* 27 (2012), 299-338 aldaar 302-308.

¹² Engelen and Hillebrand, 'Fertility and Nuptiality', 502-503.

¹³ J. van Bavel and J. Kok, 'Birth Spacing in the Netherlands. The effects of Family Composition, Occupation and Religion on Birth Intervals - 1820, 1885', *European Journal of Population* 20:1 (2004) 1- 36 ; J. Schellekens and F. van Poppel 'Religious Differentials in marital fertility in The Hague (Netherlands), 1860-1909', in: Renzo Derosas and Frans van Poppel eds, *Religion and the Decline of Fertility in the Western World* (2006 Dordrecht), 59-82.

verandering in het vruchtbaarheidscijfer.¹⁴ Daarbij komt dat een religieuze affiliatie samen kan vallen met een bepaalde sociaaleconomische status waardoor het vruchtbaarheidscijfer meer bepaald wordt door de sociaaleconomische status.¹⁵

Het maken van een generalisatie over het verschil tussen demografisch gedrag en vruchtbaarheid van populaties met verschillende religieuze identiteiten is niet makkelijk. Verder zijn er ook substantiële variaties tussen populaties met dezelfde religieuze oriëntatie en regionale variaties.¹⁶ Zoals al eerder genoemd hebben de katholieken in België een lager vruchtbaarheidscijfer dan katholieken in Nederland aan het begin van de twintigste eeuw.¹⁷

De invloed van religie en religieuze affiliatie (het lidmaatschap tot een bepaalde religieuze oriëntatie of religieuze denominatie) op vruchtbaarheid niet altijd duidelijk. Wat verklaart de invloed van religie als cultureel element op demografisch gedrag en vruchtbaarheid? En hoe wordt de invloed van religie en religieuze oriëntaties die in bepaalde onderzoeken naar voren komt verklaard als een sterke determinant, terwijl de religieuze invloed in andere onderzoeken geheel wegvalt als andere determinanten worden toegevoegd?

Wanneer is religie werkelijk van belang?

Veel empirisch onderzoek naar religie als een culturele variabele die demografisch gedrag en vruchtbaarheid stipuleert, is reeds verricht. Hierbij is verder gekeken dan naar wat een denominatie zegt over voortplanting en het gebruik van contraceptie. In het algemeen wordt bestudeerd hoe geloof, religieuze praktijken en organisatie invloed hebben op menselijk gedrag. Kevin McQuillan, voortbouwend op het werk van Calvin Goldscheider, stelde drie elementen voor die de invloed van religie op het vruchtbaarheidscijfer en ander demografisch gedrag bepalen.¹⁸

Als eerste moet de religieuze ideologie genoemd worden die de denominatie uitdraagt in de vorm van normen, waarden en richtlijnen die direct of indirect betrekking hebben op het vruchtbaarheidscijfer en ander menselijk gedrag. Een directe richtlijn is bijvoorbeeld het pronatalisme onder de rooms-katholieken waarbij geslachtsgemeenschap hoofdzakelijk bedoeld is voor voortplanting. Een meer indirecte richtlijn die ook invloed kan hebben op de vruchtbaarheid zijn de genderrollen en de autoriteit binnen een relatie.

¹⁴ Wilson and Lesthaeghe, 'Modes of production' 293.

¹⁵ C. O'Grada, 'Economic status, Religion and Demography: an Ulster town in the early 20th century', *History of Family* 13:4 (2008) 350-359.

¹⁶ McQuillan and Gehrmann, 'The impact of Religious Denomination,' 6-16.

¹⁷ Ibidem

¹⁸ K. McQuillan, 'When does religion influence fertility,' *Population and Development* 30:1 (2004) 25-56.

Het tweede element dat bepalend is voor de invloed van religie op vruchtbaarheid is de organisatie van de religieuze denominatie. Deze organisatie brengt de normen, waarden en richtlijnen die vruchtbaarheid beïnvloeden over aan de gelovigen. Deze boodschappen werden veelal verspreid met kerk preken, confessioneel onderwijs, week- en maandbladen en religieuze verenigingen. De religieuze denominatie moet ook de mogelijkheid hebben om deze normen, waarden en richtlijnen te bestendigen onder de gelovigen. Als de richtlijnen niet worden gevolgd moet er een mogelijkheid zijn om dit afwijkende gedrag te bestraffen. Hiervoor is een goede organisatie en sterke sociale controle noodzakelijk.

Het derde element is de identificatie van de gelovige met de religieuze denominatie en de geestelijke voordragers. Als het religieuze element in het leven een belangrijk onderdeel is van de identiteit van een persoon, worden de normen en waarden die door de religieuze denominatie worden uitgedragen sneller geïnternaliseerd. Men accepteert het gezag van de denominatie.¹⁹

Het zijn de bovengenoemde variaties in het religieuze klimaat die de uiteenlopende invloed van religie op vruchtbaarheid verklaren. Uit onderzoek naar de Nederlandse context blijkt dat de orthodoxe geloven, dus de religieuze groeperingen met een strengere leer, directe of indirecte richtlijnen en een sterkere organisatiegraad, meer invloed hebben op het demografische gedrag van hun leden. In het negentiende-eeuwse Nederland waren dit de Katholieke Kerk en de orthodoxe protestante stromingen. Onder de orthodoxe protestanten vallen de Gereformeerde Kerken en verschillende stromingen binnen de Nederlands Hervormde Kerk.²⁰

Een proxy voor religiositeit of orthodoxie

Een belangrijk onderdeel van het theoretische model van McQuillan is de identificatie die een gelovige heeft met de religieuze denominatie, de religieuze leer en de religieuze voorgangers. Bij identificatie hoort het begrip religiositeit: de toewijding van een persoon aan zijn of haar geloof. Een religieuze denominatie kan aanwezig zijn, en de inwoners van een regio kunnen aangeven dat ze lid zijn van een denominatie, maar dit zegt niets over de religiositeit van de gelovige zelf.²¹ Als de religiositeit van leden van de kerk in een regio laag is, dan is het waarschijnlijk dat de invloed van de religieuze richtlijnen op demografisch gedrag een minder

¹⁹ McQuillan, 'When does religion influence fertility,' 50-56.

²⁰ J. Kok, 'Church affiliation and Life Course Transitions,' 82-85.

²¹ S. McAndrew and David Voas 'Measuring Religiosity using Surveys', *Survey Question Bank: Topic Overview* 4 (2011) 1-15, aldaar 3.

grote impact heeft. De discrepantie tussen de uitgegeven ideologie en de religieuze praktijk zou dus gemeten moeten worden.²² Er is vooral een lacune in het onderzoek naar de religiositeit van de leden van grote kerkelijke organisaties zoals de Katholieke Kerk, de Gereformeerde Kerken en de Nederlands Hervormde Kerk. Vooral de orthodoxie en religiositeit van leden van de Nederlands Hervormde Kerk is niet altijd duidelijk vanwege de verschillende orthodoxe stromingen en de meer liberale protestantse stromingen die binnen deze kerk aanwezig waren.²³

Omdat er doorgaans geen directe informatie is die betrekking heeft op religiositeit van kerkleden in het verleden, wordt er in onderzoeken gebruik gemaakt van proxy's. Een proxy is informatie dat gebruikt wordt om afwezige informatie te benaderen. Proxy's die gebruikt worden om religiositeit te toetsen zijn onder andere het stemgedrag op confessionele politieke partijen, het huwen binnen de eigen kerkelijke denominatie en geven van christelijke namen aan kinderen.

Het tweede begrip dat belangrijk is in het model van McQuillan is orthodoxie: het aanhouden van een precieze of rechtzinnige leer. In Nederland zijn er verschillende denominaties die een orthodoxe leer aanhouden. De landelijke verdeling is gebaseerd op de locatie van orthodoxe denominaties zoals de verschillende gereformeerde kerkgemeenten. Binnen de Nederlands Hervormde Kerk bestaan er verschillende orthodoxe groeperingen die geografisch duidelijk te plaatsen zijn. De geografische verdeling van deze stromingen is gebaseerd op de religieuze richting van de predikanten in 1920. Toch is deze verdeling in eerder onderzoek niet altijd succesvol gebleken.²⁴ Dit zou verklaard kunnen worden doordat binnen orthodoxe stromingen ook meer moderne, vrijzinnige discoursen kunnen voorkomen of doordat het aandeel hervormde kerkleden niet gelijk gesteld kan worden aan het aandeel orthodoxe predikanten.²⁵

In het verlengde van het onderzoek van Jan Kok, wordt in deze scriptie onderzoek gedaan naar een mogelijke proxy voor religiositeit of orthodoxie die wellicht in toekomstig onderzoek gebruikt kan worden. Deze proxy bestaat uit het resultaat van het protestantse volkspetitionnement van 1878. Deze petitie was onderdeel van de politieke en maatschappelijke schoolkwestie en gaf de protestantse bevolking de gelegenheid om een

²² M.L. Denton, 'Gender and Marital Decision Making: Negotiating Religious Ideology and Practice', *Social Forces*, 82 (3) (2004), 1151-1180.

²³ J. Kok, 'Church affiliation and Life Course Transitions,' 63, 81-85.

²⁴ J. van Bavel and J. Kok, 'The Role of Religion in the Dutch Fertility Transition. Starting, Spacing and Stopping in the heart of the Netherlands, 1845-1945', *Continuity and Change* 20:2 (2005) 247-263 aldaar 14.

²⁵ Van Poppel and Derosas, 'Introduction', 18.

petitie te ondertekenen om zich uit te spreken tegen een nieuwe onderwijswet. Deze onderwijswet zou ervoor zorgen dat de financiële lasten voor het in stand houden en oprichten van bijzondere scholen met confessioneel onderwijs zwaarder of onmogelijk zou worden. In totaal is het protestantse petitionnement 305.596 keer getekend. Het percentage stemmen voor het behoud van confessioneel onderwijs kan een indicatie zijn voor de religiositeit of orthodoxie van een gemeente. Een actief en geïnvesteerd kerklid zou mogelijk wel de handtekening onder een petisie voor het behouden van de confessionele scholen willen zetten. Anderzijds bestaat er de mogelijkheid dat alleen orthodoxe protestanten een expliciete religieuze school wensten te hebben.

Daarom luidt de hoofdvraag van deze scriptie als volgt: *In hoeverre kunnen de uitslagen van het volkspetitionnement gebruikt worden om nader inzicht te krijgen in de regionale kerkelijke religiositeit of orthodoxie in het laatste kwart van de negentiende eeuw?*

Methodologie en deelvragen

Om te onderzoeken of het volkspetitionnement als potentiële proxy voor religiositeit of orthodoxie te gebruiken is, worden er in deze scriptie verschillende stappen genomen. Als eerste wordt er een klein overzicht gegeven van de landelijke ontwikkelingen van de verschillende protestantse religieuze groeperingen en stromingen in de negentiende eeuw. Deze groeperingen worden met behulp van het model van Jan Kok en Jan van Bavel beschreven en gecategoriseerd op basis van de orthodoxie van de religieuze leer die betrekking heeft op voortplanting en de kracht van de religieuze organisatie. De geografische ligging van de verschillende groeperingen wordt vervolgens met behulp van het onderzoek van Hans Knippenberg weergegeven. Beide modellen zullen in het desbetreffende hoofdstuk voorzien worden van uitleg.

Vervolgens wordt de voorgeschiedenis van het volkspetitionnement onderzocht aan de hand van primaire en secundaire literatuur om het volkspetitionnement binnen de religieuze en politieke ontwikkelingen van de negentiende eeuw te plaatsen. De aanleiding, de organisatie en de uitvoering van het petitionnement wordt vervolgens onderzocht. Dit wordt gedaan aan de hand van de documenten die zijn uitgevaardigd door de centrale commissie van het volkspetitionnement en de berichtgevingen rondom het petitionnement. Vervolgens wordt er gekeken naar de boodschap en retoriek van het petitionnement en naar de manier waarop mensen werden gemobiliseerd om een handtekening te zetten. Ook andere berichtgevingen over het petitionnement zullen worden onderzocht om te kijken welke delen van de bevolking

een positieve en welke delen een negatieve kijk op het volkspetitionnement hadden. De correspondentie en de documenten die zijn uitgevaardigd door de centrale commissie zijn terug te vinden in uit het *Gedenkboek betreffende het volkspetitionnement* van de heer N.M. Feringa. Feringa was één van de organisatoren van het volkspetitionnement.²⁶ Met dit onderzoek wordt de volgende vraag beantwoord *Wat zegt de opzet, uitvoering en berichtgeving over de protestantse ondertekenaren van het volk petitionnement?*

De volgende stap van het onderzoek is het geografisch visualiseren van de uitkomsten van het volkspetitionnement. In het *Gedenkboek betreffende het volkspetitionnement* zijn lijsten opgenomen met het aantal handtekeningen per gemeente. Alle personen boven de leeftijd van twintig kwamen in aanmerking om het volkspetitionnement te tekenen. Het aantal handtekeningen wordt vergeleken met de totale bevolking boven de twintig per gemeente. De demografisch informatie die het meest overeenkomt met het moment dat het petitionnement is afgenomen is de volkstelling gehouden in het jaar 1879.

Het aandeel van de gehele bevolking en de protestantse bevolking dat in het volkspetitionnement is vertegenwoordigd wordt met behulp van *het repertorium der Nederlandse gemeente vanaf 1812* weergegeven door middel van een kaart. Binnen het repertorium wordt er gewerkt met een de zogenaamde Amsterdamse code. Deze code is een minimaal variërende gemeentelijke code die gemeenten die sinds 1812 bestaan of sindsdien zijn opgericht krijgen toebedeeld. Hiermee kan een kaart worden gemaakt die overeenkomt met de gemeentelijke indeling van Nederland in het jaar 1878.²⁷

De kaart met de geografisch gevisualiseerde uitslag van het volkspetitionnement zal worden vergeleken met al bestaande kaarten van Hans Knippenberg die de spreiding van protestantse denominaties en stromingen weergeven. Deze vergelijking kan mogelijk verduidelijken welke protestantse denominaties worden vertegenwoordigd in het volkspetitionnement. *Wat zeggen de gevisualiseerde uitkomsten van het volkspetitionnement als ze vergeleken worden met de geografische verdeling van protestantse denominaties over de ondertekenaren?* Heeft de geografische verspreiding te maken met de verspreiding van orthodoxie in Nederland of kunnen de uitslagen mogelijk dienen als proxy een indicatie voor religiositeit?

In de conclusie worden de antwoorden op de twee vragen bij elkaar gebracht

²⁶ N.M. Feringa, *'Gedenkboek betreffende het Volkspetitionnement'* (Amsterdam 1878).

²⁷ A. van der Meer and O. Boonstra, *'DANS Data Guide 2. Repertorium van Nederlandse gemeente vanaf 1812'*, (Den Haag 2011) 30-32.

en wordt er een afweging gemaakt over het gebruik van het volkspetitionnement van 1878 als indicator voor religiositeit of orthodoxie.

De religieuze, maatschappelijke en politieke context van Nederland in de negentiende eeuw.

Als het gaat om religieuze geschiedenis heeft Nederland te maken met een ingewikkelde situatie. Deze situatie werd alleen maar complexer met het ontstaan van nieuwe protestantse kerken en protestantse stromingen in de negentiende eeuw. Vooral in de tweede helft van negentiende eeuw ontwikkelden verschillende religieuze stromingen zich als een belangrijke factor binnen het publieke leven nadat deze groeperingen en denominaties zich op het maatschappelijk vlak manifesteerden. De kerken traden op met binnen en buitenkerkelijke organisaties op het gebied van maatschappelijke en politieke kwesties. Deze invloed in het politieke bestel was gelokaliseerd onder andere rond de debatten over de religieuze inhoud van educatie. Het volkspetitionnement van 1878 is één van deze confessionele manifestaties in de maatschappij. Het is daarom belangrijk om de religieuze ontwikkelingen en religieuze maatschappelijke manifestaties van de negentiende eeuw te contextualiseren. Er wordt hieronder daarom een beknopt overzicht gegeven van de protestantse religiegeschiedenis sinds het begin van de negentiende eeuw.²⁸

De ontwikkeling van het protestantisme in de eerste helft van de negentiende eeuw

Sinds de protestantse reformatie in de Nederlandse Republiek in de zestiende eeuw is het Nederlandse grondgebied bevolkt door verschillende religieuze groeperingen en denominaties. Deze protestantse, katholieke en Joodse denominaties zijn onevenredig verspreid over het toekomstige Nederlandse grondgebied. Deze geografische verspreiding is het resultaat van historische processen van migratie en de ligging van het front tijdens de Tachtigjarige Oorlog.²⁹

In de Republiek had het Nederlands calvinisme, waarvan de leer werd vastgesteld in de synode van Dordrecht in 1619, een dominante positie in de samenleving. Deze Gereformeerde Kerk diende als de publiekelijke kerk van het land. De Gereformeerde Kerk

²⁸ J.C. Kennedy and J.P. Zwemer, 'Religion in the Modern Netherlands and the problems of Pluralism', BMGN 125:2 (2010), 237-268, aldaar 237-240.

²⁹ Knippenberg, *Religieuze Kaart*, 1-9.; P. van Rooden, *Religieuze Regimes, over Godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990*, (Leiden 1996), 127.

had enkele wettelijk vastgelegde voorrechten ten opzichte van de andere denominaties. Zo was het de enige denominatie in het openbaar geestelijke vieringen kon organiseren. De religieuze minderheden in de Republiek werden getolereerd in hun ondergeschikte positie.³⁰

Naast de publieke protestantse kerk bestonden er andere protestantse stromingen. De eerste hiervan was de Remonstrantse Kerk. De remonstranten verlieten na de synode van Dordrecht in 1619 de Gereformeerde Kerk en gingen verder als een afzonderlijke kerk. Verder was er de Waalse Kerk, een onofficieel onderdeel van de Gereformeerde kerk, waartoe de protestantse hugenoten behoorden die gemigreerd waren uit voornamelijk Franse en Belgische gebieden behoorden. Naast het calvinisme was er ook een andere protestantse stroming in Nederland aanwezig: de Lutherse Kerk en de Doopsgezinden. Samen representeerden deze kleine protestantse kerken ongeveer vijf procent van de totale Nederlandse populatie.³¹

De religieuze status quo veranderde na de ontbinding van de Nederlandse Republiek. Na de stichting van het Koninkrijk der Nederlanden in 1815 veranderde de status van de Gereformeerde Kerk. De Gereformeerde kerk, nu onder de naam 'De Nederlands Hervormde Kerk', bleef de officiële kerk van het nieuwe koninkrijk, maar de overige religieuze denominaties werden nu gelijkgesteld voor de wet vanaf 1798 en in de nieuwe grondwet en 1815.³²

Tegelijkertijd veranderde de bestuurssystemen van de kerken die zich nu onder de invloed van de nieuwe gecentraliseerde overheid van koning Willem I bevonden. Dit gebeurde door het implementeren van Algemene Reglementen in 1816. Met de Algemene Reglementen werden de Nederlands Hervormde Kerk, Lutherse Kerk en Joodse denominaties onder overheidsinvloed geplaatst. Er werd een nationale synode in het leven geroepen die fungeerde als een overkoepelende organisatie boven de provinciale, de classicale en de regionale kerkbesturen. De leden van de nationale synode bestonden uit de vertegenwoordigers van de provinciale kerkraden, drie hoogleraren van de drie theologische opleidingen in Nederland en agenten van de koning. Met het implementeren van deze nationale administratie verloren de leiders van lokale congregaties hun invloed.³³

De relatie tussen de Nederlands Hervormde Kerk onder de reglementen en de nieuwe

³⁰ J. Kok, 'Church affiliation and Life Course Transitions,' 59-64. ; J. Van Eijnatten, 'Contested Unity, Church, Nation and Reform in the Netherlands' in : Joris van Eijnatten and Paula Yates eds., 'The Churches, The Dynamics of Religious Reform in Northern Europa 1780-1920 (Leuven 2010) 123-156, aldaar 126.

³¹ Van Eijnatten, 'Church, Nation and Reform', 126.

³² J. van Eijnatten and F. van Lieburg, *Nederlandse Religie Geschiedenis* (Hilversum 2006), 241-253.

³³ Van Eijnatten, 'Church, Nation and Reform', 126-128.

Nederlandse staat werd in de eerste helft van de negentiende eeuw gedefinieerd door een sterkte associatie tussen het verlichte protestantisme, patriottisme en morele superioriteit. De dominante leer binnen de Hervormde Kerk werd sterk beïnvloed door verlichte ideeën uit de achttiende eeuw. Deze leer probeerde de rationele en wetenschappelijke inzichten met de openbaringen uit de bijbel te combineren om tot een gulden middenweg te komen. Deze liberale leer legde de nadruk op de bourgeois cultuur en probeerde de natie weer te geven als een morele gemeenschap waarin nationaal burgerschap samenhang met het verlichte protestantisme. Er werd gestreefd naar een overkoepelend nationaal christendom dat los stond van de bestaande religieuze voorschriften en religieuze verschillen. Dit nationale christendom zou de Nederlanders religieuze en morele lessen aanreiken en hen opvoeden tot deugdzame burgers.³⁴

Een van de liberale stromingen die binnen de Hervormde Kerk in de eerste helft van de negentiende eeuw veel invloed had was De Groninger richting. Deze richting, ontwikkeld aan de theologische faculteit van de Groningse Universiteit, legde de nadruk op de emotionele ervaring van het geloof en minder op kerkelijke doctrine of dogmatische voorschriften. Ook stimuleerde het kritische denken en liberale educatie. De stroming introduceerde een notie van een nationale identiteit in de theologie. De religieuze ontwikkelingen in de zestiende eeuw werden gezien als buitenlandse producten die de tolerante en humanitaire nationale religieuze identiteit hadden beïnvloed. De Groninger richting wilde teruggrijpen naar deze oorspronkelijke Nederlandse theologie van verdraagzaamheid en maatschappelijke betrokkenheid.³⁵

De verlichte en vrijzinnige ideeën over religie werden niet door alle leden van de Hervormde Kerk geaccepteerd en in de jaren 1820 en 1830 ontstond er verzet onder de rechtzinnige protestanten. Dit orthodoxe verzet had vooral betrekking op het zogenaamde *quia-quiatenus*-debat. Hierin werd gedebatteerd over de rol van kerkelijke leer binnen religieuze diensten. Moest iets worden voorgeschreven omdat het in de bijbel staat en dus Gods woord bevat (rechtzinnig/quia) of kan een leer worden uitgedragen zolang het overeenkomt met wat er in de bijbel staat (vrijzinnig /quiatenus)?³⁶ De vrijzinnige uitleg kwam niet overeen met de vastgelegde precieze leer van de synode van Dordrecht en werd daarom door sommigen verworpen.

Als reactie op de heersende vrijzinnige leer binnen de Hervormde Kerk ontstonden er

³⁴ Van Eijnatten and Van Lieburg, *Nederlandse Religie Geschiedenis*, 250; van Rooden, *Religieuze Regimes*, 28.

³⁵ Knippenberg, *Religieuze Kaart*, 65.

³⁶ Ibidem, 88.

orthodoxe tegenbewegingen. Deze orthodoxe stromingen werden beïnvloed door het Réveil, een Europese orthodoxe-protestantse beweging die de nadruk legde op een precieze interpretatie van de bijbel en persoonlijke betrokkenheid.³⁷ De orthodoxe elementen binnen de Hervormde Kerk weerspiegelden een vrome en precieze calvinistische interpretatie van de leer die haaks stond op de vrijzinnige liberale geloofsinterpretatie. Zij verzetten zich tegen de tijdsgeest of ‘de Goden’ van het heden. Deze orthodoxe stromingen werden vooral opgezet vanuit de gegoede burgerij die begon met het opzetten alternatieve sociëteiten en organisaties. Het doel van de orthodoxe stromingen was om de Hervormde Kerk van binnenuit te veranderen.³⁸ Het grootste deel van de orthodoxen zagen de Hervormde Kerk als Gods planting in Nederland die de natie moreel moest opvoeden als volkskerk. Orthodoxe organisaties begonnen daarom langzaam met het opbouwen van eigen structuren binnen deze volkskerk gebaseerd op gedeelde geloofsovertuigingen.³⁹

Toch bleven niet alle orthodoxe kerkgemeenschappen binnen de Hervormde Kerk. In 1834 scheidden een aantal kerkgemeenschappen zich af van het ‘juk van de reglementen’ om zich weer te richten op de rechtzinnige leer van voorgaande eeuwen. Veel van de afgescheiden kerkgemeenschappen, die in eerste instantie verder gingen als de Christelijke Afgescheiden Gemeenten en de Gereformeerde Gemeenten onder het Kruis, zich organiseren zich in 1869 als de Christelijk Gereformeerde Kerk. Dit was een verwijzing naar de rechtzinnige kerk van de Nederlandse Republiek en leer van de Dordtse synode. De andere orthodoxe afscheidingsgemeenten gingen verder als Gereformeerde Gemeenten onder het Kruis.⁴⁰

De ontwikkeling van het protestantisme in de tweede helft van de negentiende eeuw

De organisatie van de orthodoxe en liberale stromingen en de ideologische differentiatie binnen de Hervormde Kerk namen toe in de tweede helft van de negentiende eeuw. De aanleiding hiervoor is de aanname van de liberale grondwet van 1848. De grondwet legde de rechten van vrijheid van godsdienst, vrijheid van drukpers, vrijheid tot verenigen en vrijheid tot vergadering vast. Met deze nieuwe rechten kregen de orthodoxe en liberale religieuze leiders binnen de Hervormde Kerk de mogelijkheid om zichzelf te organiseren op

³⁷ Ibidem 66.

³⁸ Van Eijnatten and Van Lieburg, *Nederlandse Religie Geschiedenis*, 262; van Rooden, *Religieuze Regimes*, 30.

³⁹ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen 1981) 69.

⁴⁰ Van Eijnatten and Van Lieburg, *Nederlandse Religie Geschiedenis*, 250 ; Knippenberg, *Religieuze Kaart*, 65.

basis van hun religieuze of sociale overtuigingen en zichzelf bekend maken onder de Nederlandse bevolking.⁴¹

Een andere reden waarom verschillende stromingen nu de kans hadden om zich te ontplooien was het nieuwe liberale bestel van de Hervormde Kerk. In dit nieuwe bestel, dat ook het resultaat was van de grondwet, konden alle volwassen mannelijke kerkleden via directe of indirecte ecclesiae verkiezingen de kerkleiding op regionaal en landelijk niveau kiezen. Zowel vrijzinnige als orthodoxe kerkelijke kiesverenigingen werden in het leven geroepen om de verkiezingen te winnen. Met de uitslagen van de eerste verkiezing in 1867 werden de verhoudingen duidelijk. De orthodoxen hadden op bepaalde plekken in Nederland een grote winst behaald. Met deze uitslagen was het mogelijk voor predikanten met uiteenlopende religieuze opvattingen om zich binnen de Hervormde Kerk te ontplooien.⁴²

Ook buiten de kerk werd het mogelijk voor verschillende religieuze stromingen zich te ontplooien op politiek en sociaal gebied. De Nederlandse natie moderniseerde gedurende de negentiende eeuw. De burgers konden nu op grote schaal worden beïnvloed door de religieuze boodschap die verspreid werd door nieuwe communicatiemiddelen en transportmiddelen naast de nu opengestelde kranten en dagbladen. Dorpen en lokale gemeenschappen, die eerder in de eeuw nog geïsoleerd waren, werden nu met elkaar verbonden. Het resultaat hiervan was het ontstaan van brede nationale orthodoxe netwerken waarmee personen zich identificeren gebaseerd op gezamenlijke opinies en denkbeelden die vaak gebaseerd waren op religieuze ideologie.⁴³

De organisatievrijheid en de vrijheid van drukpers werden door religieuze leiders, vaak afkomstig uit de middenstand, benut om hun achterban te bereiken en te mobiliseren in een nationale maatschappelijke beweging. Dit werd gedaan door orthodoxe en vrijzinnige nieuwsbladen en kranten op te richten. Verschillende vrijzinnige en orthodoxe zendingsorganisaties of evangelisatieorganisaties onderwezen het volk met hun interpretatie van de 'juiste' leer. Deze verenigingen ontstonden vanuit een particulier initiatief. Waar een zendingsorganisatie succesvol was ontstond plaatselijk vaak een vrijzinnige of orthodoxe organisatie die onderdeel was van een breder nationaal netwerk. Met het ontstaan van deze plaatselijke organisatie ontstond ook een actief verenigingsleven dat ervoor zorgde dat mensen innig betrokken waren bij de regionale en nationale geloofsorganisatie.⁴⁴ Daarnaast

⁴¹ Van Eijnatten, 'Church, Nation and Reform', 137.

⁴² Kennedy and Zwemer, 'Religion in the Modern Netherlands', 245.

⁴³ A. Houkes, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)*, (Amsterdam 2009) 12.

⁴⁴ Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 47-70.

ontstonden er ook meer doelgerichte organisaties die een bepaald doel wilden verwezenlijken zoals het stimuleren van confessioneel onderwijs of het afschaffen van sterke drank.

De verschillende orthodoxe en liberale organisaties streden onderling voor maatschappelijke invloed. Dit gebeurde ook door het behandelen van buitenkerkelijke onderwerpen zoals politiek en onderwijs, waarmee de confessionelen zich op maatschappelijk vlak konden profileren en aanhang konden vinden die zich schaarde achter hun standpunten. Deze competitie om invloed in maatschappelijke kwesties en de mobilisatie van achterban van de verschillende kerken en stromingen zorgde voor het ontstaan van verschillende aparte groepsmanifestaties binnen de samenleving.⁴⁵ De mobilisatie vanuit de protestantse confessionele hoek, waarin de orthodoxe protestanten het meeste succes boekten, betekende dat de publieke betrokkenheid die zich ontwikkelde in de tweede helft van de negentiende eeuw vaak begon bij het geloof en de kerk die mensen aanhingen. De rol van godsdienst in maatschappelijke kwesties bewoog mensen om aan het publieke debat deel te nemen.⁴⁶

Protestantse stromingen en denominaties

Zoals hierboven al genoemd organiseerden zich binnen het gefragmenteerde protestantse landschap van Nederland verschillende religieuze groeperingen. Een groot deel van deze stromingen ontwikkelde zich binnen de Hervormde Kerk na 1848. Deze uiteenlopende hervormde stromingen hadden elk een eigen leer en organisatie.⁴⁷ Naast de hervormde stromingen ontwikkelden de nieuwe orthodoxe afscheidingskerken en de kleinere protestantse denominaties die al sinds de zestiende eeuw aanwezig zijn in Nederland zich verder.

Deze verschillende protestantse stromingen en kerken zijn gecategoriseerd en opgenomen in een model. Dit model beoordeelt de stromingen op de sterkte van de organisatie en de inhoud en orthodoxie van de leer die direct of indirect betrekking heeft op vruchtbaarheid.⁴⁸ Deze beschrijvingen worden gekoppeld aan al bestaande kaarten die gebaseerd zijn op volkstellingen. Omdat de Hervormde stromingen niet opgenomen zijn in de volkstellingen wordt de geografische verspreiding van deze stromingen benaderd aan de hand

⁴⁵ Ibidem 11-14.

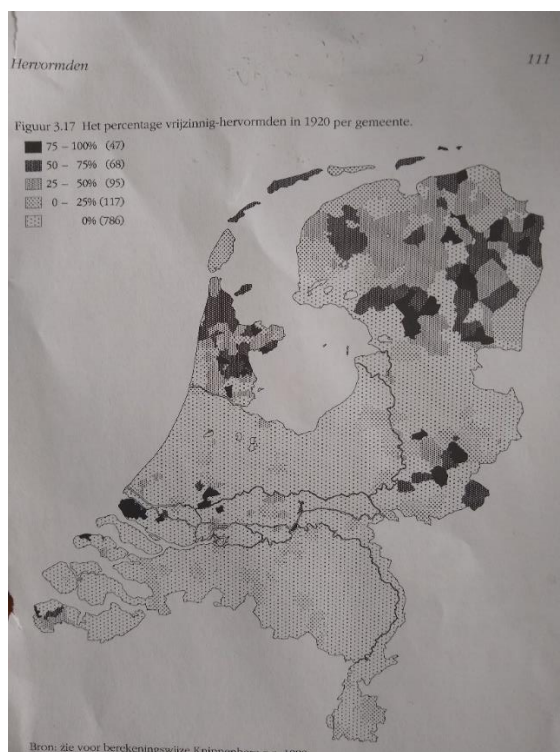
⁴⁶ Ibidem, 14-21.

⁴⁷ J. Kok, 'Church affiliation and Life Course Transitions,' 64-70.; J. van Bavel and J. Kok, 'Stemming the tide. Denomination and Religiousness in the Dutch Fertility Transition, 1845-1945' in: Frans van Poppel and Renzo Derosas eds., *Religion and the Decline of Fertility in The Western World* (Dordrecht 2007) 83-105, aldaar 87-93.

van informatie over de religieuze oriëntatie van predikanten. Het aandeel van predikanten per gemeente wordt verbonden met het aantal kerkleden dat deze stroming aanhing in 1920. De geografische spreiding van de verschillende kerken en stromingen zal in een later hoofdstuk worden vergeleken met de geografische weergave van de uitkomsten van het volkspetitionnement van 1878.⁴⁹

Vrijzinnige stromingen binnen de Hervormde Kerk.

De eerste stroming binnen de Hervormde kerk staat bekend als de modernistische stroming, ook wel de modernen genoemd. De moderne stroming was de opvolger van de Groninger richting die na 1860 veel van haar invloed verloor. Deze stroming probeerde moderne rationaliteit en wetenschap met religieuze leer te combineren. De theologie werd zo vormgegeven dat wetenschappelijke ontwikkelingen binnen de leer geacommodeerd konden worden. De letterlijke interpretaties van de bijbel werden verworpen en vervangen door een optimistisch geloof in de mogelijkheden van de mens. Binnen de Hervormde Kerk uitten de modernisten zichzelf als onderdeel van de Vrijzinnige Hervormden of de Ethische Stroming.

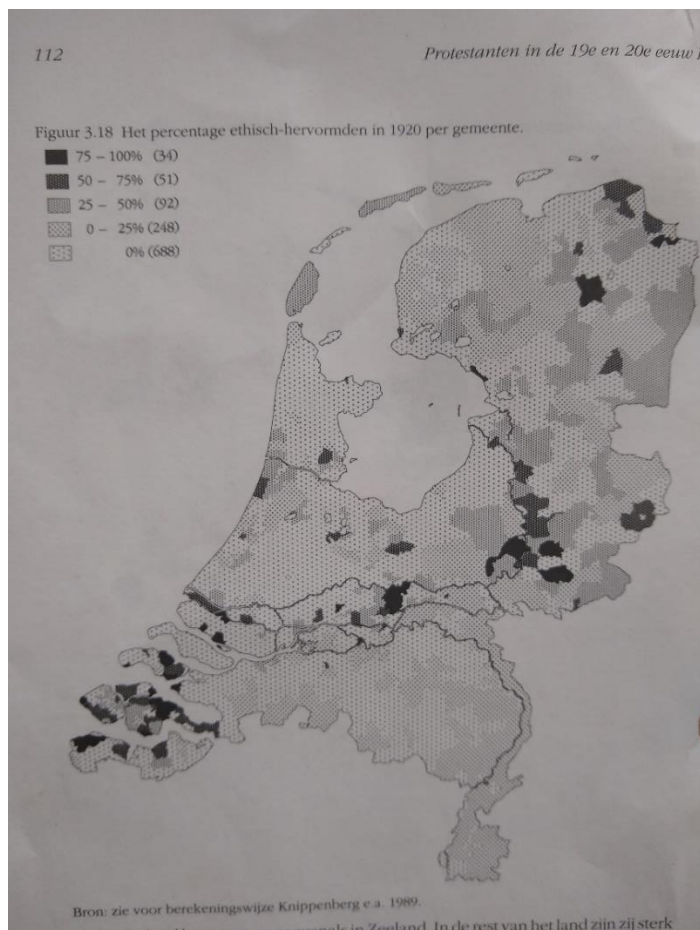
Afbeelding 1. Geografische verspreiding van de vrijzinnig-hervormden.

Bron: Knippenberg

⁴⁹ H. Knippenberg, *De Religieuze Kaart* 63-165; J. Kok, 'Church affiliation and Life Course Transitions,' 64-70.

De vrijzinnige hervormden organiseerden zich al in 1866 binnen een theologische studie-gemeenschap onder de naam ‘Vergadering van moderne theologen, waar ook niet hervormden deel van uitmaakten.’ In 1870 volgde de protestantenbond die een vereniging wilde zijn van ‘Allen die willen samenwerken om de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven te bevorderen, zoo binnen de kerkgenootschappen als op ander gebied.’⁵⁰ De positie van de vrijzinnig hervormden verzwakte na de ecclesiae verkiezingen van 1867 en velen traden uit naar meer liberale protestantse kerkgenootschappen.

In 1870 richtten de vrijzinnig hervormden met de vrijzinnige remonstrantse, lutherse en doopsgezinde kerken de Nederlandse Protestantse Bond op. Een bijbehorend persorgaan *De Hervorming*, werd opgericht in 1873.⁵¹ In 1894 werd de evangelische unie opgericht met als doel: handhaving der vrijheid van belijdenis in de Nederlands Hervormde Kerk.⁵²

Afbeelding 2. De geografische verspreiding van de ethische stroming.

⁵⁰ Van Eijnatten and Lieburg, *Nederlandse Religie Geschiedenis*, 273

⁵¹ T.E.M. Krijger, ‘Een vrijzinnige ‘meneer’. De Hervorming als toonaangevend en representatief persorgaan van de modern-godsdienstige richting in Nederland (1873-1923)’, *Tijdschrift voor tijdschriftstudies* 33 (2013), 37-58, aldaar 38-42.

⁵² Knippenberg, *Religieuze Kaart*, 108.

De ethische richting was meer een theologische oriëntatie dan een specifieke richting. De ethische was minder radicaal vrijzinnig dan de vrijzinnige hervormden en legde als stroming de nadruk op het menselijk geweten, de menselijke persoon en stelde dat de beleving van het geloof centraal stond. Het ging niet zozeer om objectieve religieuze waarheden, maar om de vernieuwende kracht van Gods woord in de Bijbel. Binnen deze theologische stroming is er een plaats voor wetenschappelijke en verlichte inzichten. Dit is te zien aan een veelgebruikt gezegde binnen de ethische richting: “Niet Gods Woord is de bijbel, maar Gods Woord is in de bijbel.” De bijbel hoefde dus niet tot op het woord worden opgevolgd. In 1865 werd het tijdschrift *Stemmen voor waarheid en vrede* opgericht.

Beide meer liberaal georiënteerde stromingen hingen een meer vrijzinnige leer aan en gaven het religieus individu grote autonomie als het gaat om het plannen van familie. De kerkleer en omliggende ideeën die mogelijk effect hebben op vruchtbaarheid hebben binnen deze groeperingen een verminderd of zelfs zwak effect gezien de ruimte voor eigen interpretatie van de leer.⁵³

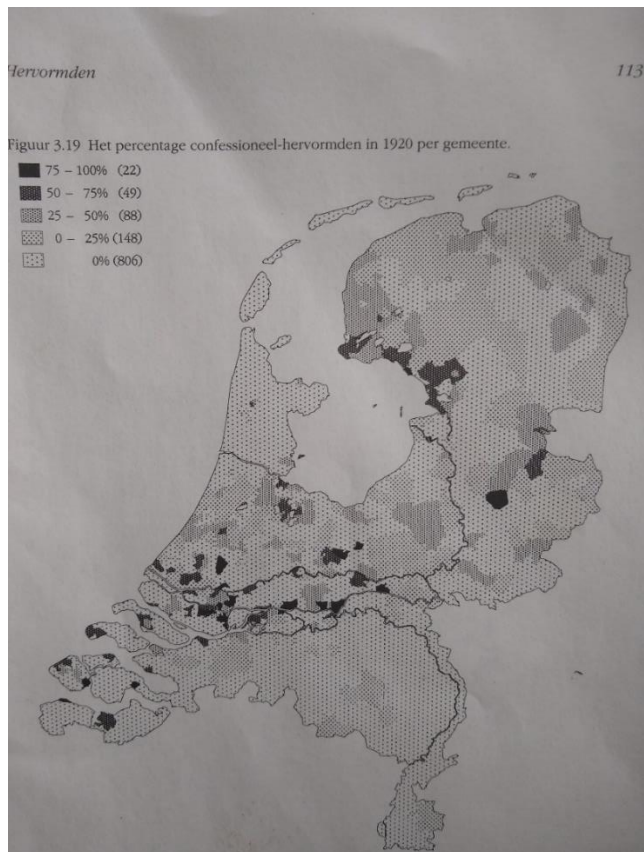
Orthodoxe stromingen binnen de Hervormde Kerk.

Zoals al is aangegeven kwamen er als reactie op de liberale overheersing meer orthodoxe stromingen op in de Hervormde kerk. Met het instellen van een nieuwe methode voor ecclesiae-verkiezingen in 1867 nam de orthodoxe invloed toe. De orthodoxen kregen nu het initiatief in handen en waren verantwoordelijk voor meer orthodoxe inbreng in Hervormde Kerk.

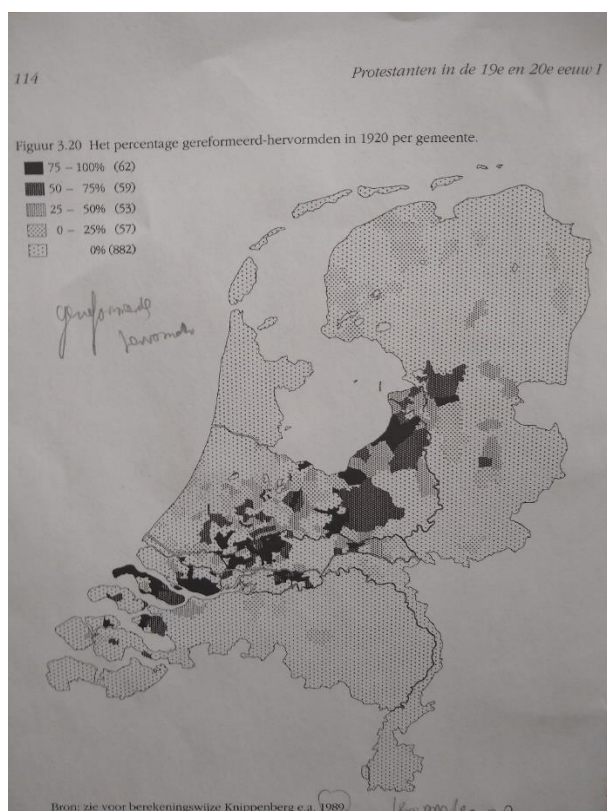
De eerste orthodoxe stroming die binnen de Hervormde Kerk ontstond was de Confessionele Vereniging in 1865. Binnen deze stroming kwam er een hernieuwde aandacht voor de oudere formulering van de leer en het restaureren van de doctrine binnen de Hervormde kerk. Er kwam een precieze rol die de belijdenisgeschriften in de kerk dienden te vervullen. In 1888 werd het blad ‘De Gereformeerde Kerk’ opgericht. Waarin de aanhangers van de orthodoxe geloofsbelijdenis bewust werden gemaakt van de orthodoxe leer.⁵⁴

⁵³ Van Eijnatten and Van Lieburg, *Nederlandse Religie Geschiedenis*, 273

⁵⁴ Ibidem, 274; Knippenberg, *Religieuze Kaart*, 107.

Afbeelding 3. Geografische verspreiding van confessioneel-hervormden
Bron: Knippenberg.

Afbeelding 4. Geografische verspreiding van gereformeerd-hervormden. Bron: Knippenberg.

Een meer orthodoxe groepering scheidde zich in 1895 zich af van de Confessionele Vereniging omdat de confessionele richting niet rechtzinnig genoeg was. Deze groep ging verder als de Gereformeerde Bond. De Gereformeerde bond richtte zich op geografische en mentale isolatie waarin nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen, die onder andere betrekking hadden op anticonceptiegebruik, werden genegeerd. De Gereformeerde Bond richtte in 1895 het 'Gereformeerde Weekblad' op en in 1906 'de Gereformeerde Bond tot Vrijmaking der Nederlandsche Hervormde Kerk.'

De orthodoxe groepen binnen de hervormde kerk bevatten een meer behouden leer die meer gericht was op het in stand houden van traditionele gender verhoudingen en seksuele voorschriften, maar ze waren niet effectief in het bestendigen van morele discipline. Dit kwam door het piëtistische karakter van deze fundamentalistische orthodoxe groepen. Een persoon zelf kon alleen weten of zijn of haar ziel was gered. Hierin bestond een grote mate van autonomie. Er waren geen duidelijke gedragsregels of controlesystemen die morele boodschappen bij de kerkleden over kon laten komen.

Wanneer er werd aangegeven dat een persoon behoorde tot de Hervormde Kerk werd er niet aangegeven welke stroming deze persoon aanhing. Doorgaans wordt er in demografisch onderzoek gekeken naar het religieuze karakter van de gemeente waar deze persoon woonde. Het karakter van de gemeente is gebaseerd op de aanwezige predikanten en de stromingen die ze aanhingen in 1920. De aanwezigheid van bijvoorbeeld confessionele predikanten zou in dit geval betekenen dat de Hervormde kerkleden dezelfde stroming aanhingen.

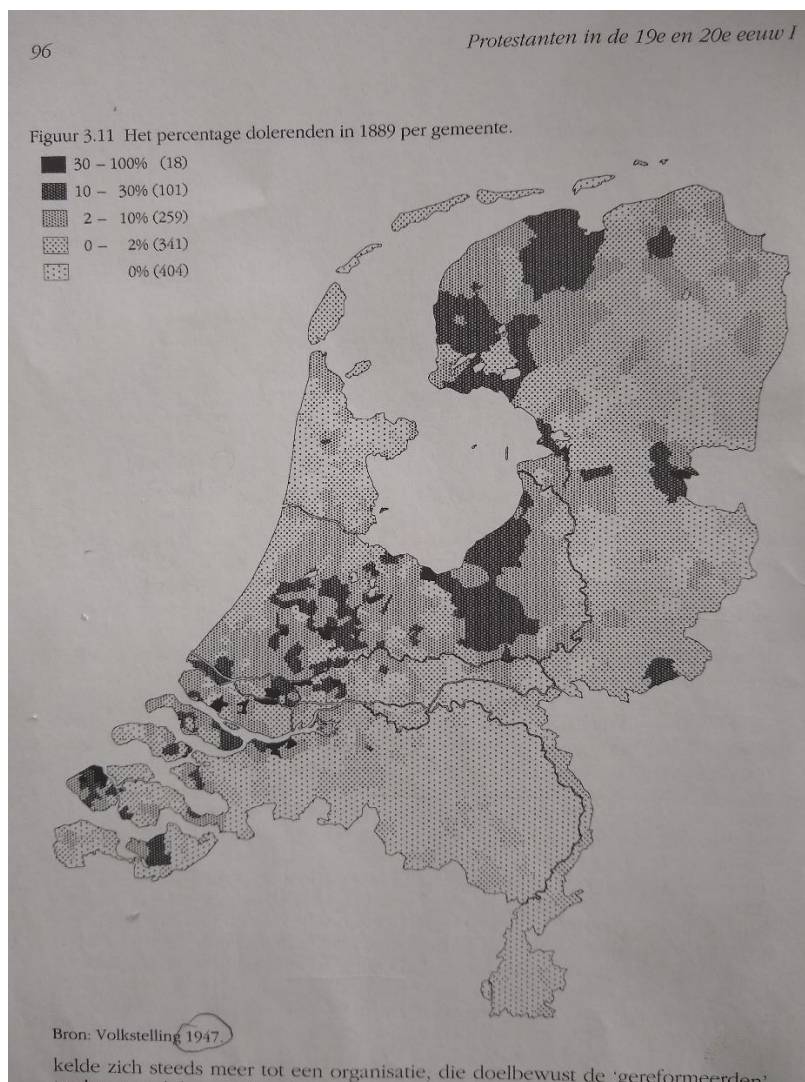
Gereformeerde kerken

Naast de orthodoxe stromingen waren er verschillende orthodoxe afscheidingsbewegingen. Abraham Kuyper stond aan het hoofd van de Doleantie van 1886, waarin orthodoxe gemeenten braken met de hervormde kerk. Deze vormden samen met een groot deel van de afgescheiden gemeentes van 1834 in 1892 samengevoegd tot de Gereformeerde Kerken in Nederland. Een deel van de orthodoxe afscheidingsgemeenten ging niet mee met de vorming van de Gereformeerde Kerken in Nederland en bleven georganiseerd binnen de Christelijk Gereformeerde Kerk georganiseerd of kleinere organisaties.

De afgescheiden kerken hadden een duidelijke doctrine: seksuele activiteiten konden alleen plaatsvinden binnen het huwelijk en alleen voor procreatie. Deze ideologie kon worden

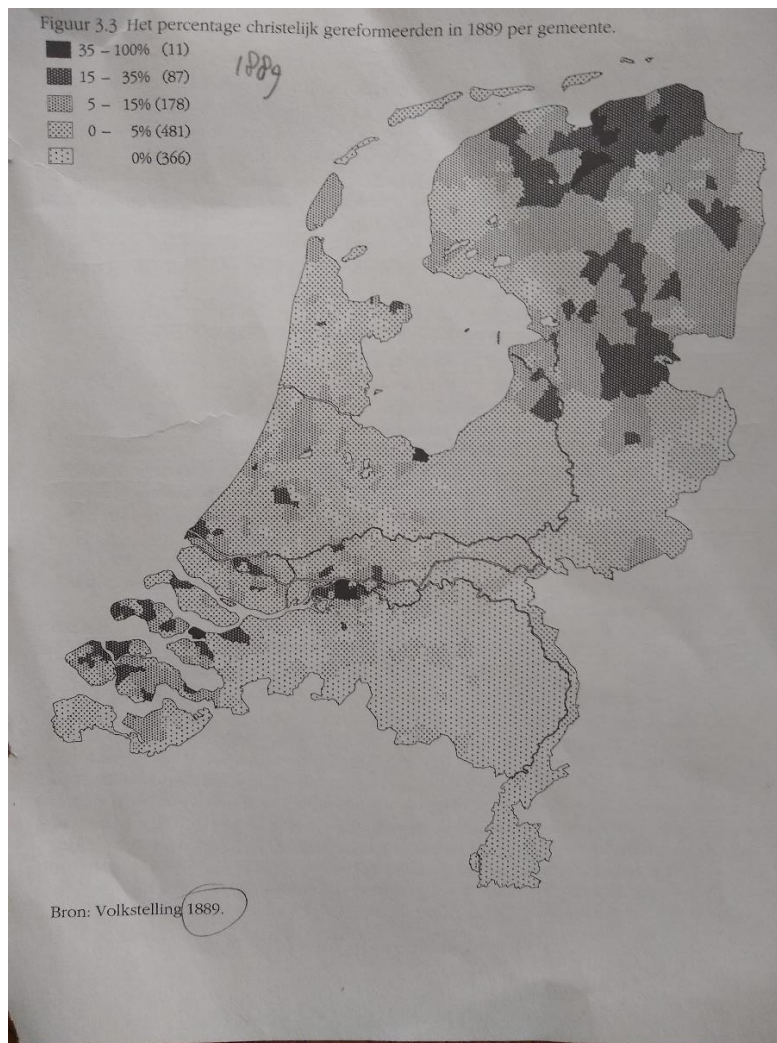
verspreid door de sterke organisatiegraad van de kerk. Dit werd gedaan met aparte gereformeerde jeugd organisaties, kerkdiensten, weekbladen en andere media. Daar buiten was een sterke graad van organisatie om de religieuze achterban te mobiliseren achter een gedeelde identiteit.

Om deze doctrine onder de kerkleden te brengen werd de oude vorm van morele controle, die bij de orthodoxe stromingen binnen de Hervormde Kerk afwezig was, weer ingevoerd. Het niet naleven van de leer en richtlijnen werd beantwoord met de dreiging van publieke uitingen van schuld en uitsluiting van de kerk.

Afbeelding 5 en 6. Christelijk Gereformeerden en Dolerende Gemeenten

Bron: Knippenberg.

Overige protestantse kerken.

Buiten de Hervormde Kerk en haar orthodoxe afscheidingen waren er een aantal al kleinere bestaande Protestantse groepen die waren ontstaan in de zestiende en zeventiende eeuw. Deze groeperingen werden gekenmerkt door een liberale organisatie en een liberale doctrines. Deze kerkelijke denominaties waren zo gekenmerkt door hun vrijzinnigheid dat veel Hervormde gelovigen na de grotere orthodoxe invloed binnen de Hervormde Kerk na 1867 zich aansloten bij de Remonstranten en de Doopsgezinden. Het Doopsgezinden Broederschap is gekarakteriseerd als rationele denominatie met veel individuele autonomie die openstond voor wetenschappelijke ontwikkelingen. Nog liberaler waren de Remonstranten. De lutherse kerk, vooral aanwezig als gevolg van migratie vanuit Duitse en Scandinavische gebieden, had over het algemeen gematigde doctrine.⁵⁵

⁵⁵ Van Eijnatten and Van Lieburg, *Nederlandse Religie Geschiedenis*, 273

De schoolstrijd en de aanloop naar het volkspetitionnement.

Een van de belangrijkste politieke en publieke manifestaties van de verschillende orthodoxe en liberale religieuze groeperingen was gekoppeld aan de schoolkwestie. Binnen deze kwestie, die tot 1917 voortduurde, werd het religieuze karakter van het openbaar lager onderwijs en later de financiering van bijzonder confessioneel onderwijs beslecht. Het debat over het karakter van het onderwijs was een belangrijk onderwerp voor beide religieuze stromingen. Dit was omdat het onderwijs het karakter van de natie in de toekomst bepaalde.⁵⁶ Omdat de expliciete liberale protestante manifestatie pas later en in mindere mate van de grond kwam, wordt hier vooral de orthodoxe manifestatie behandeld. Deze orthodoxe manifestatie was onderdeel van de organisatie en uitvoering van het volkspetitionnement van 1878.⁵⁷

De ontwikkeling van de schoolwetgeving begon met de schoolwet van 1806. De wet bepaalde dat er een nationaal schoolsysteem moest worden opgezet om de bevolking van onderwijs te voorzien. In lijn met het vrijzinnig karakter van de tijd werd bepaald dat de nationale school een religieus karakter moest hebben dat algemeen geaccepteerd kon worden. Op de school werd een opleiding gegeven die de jeugd alle maatschappelijke en christelijke deugden zou meegeven voor een goede deugdzame burgerlijke opvoeding.⁵⁸ Dit verschilde met de situatie van voor 1806 waar leerlingen bekend werden gemaakt met religieuze leerstellingen in het lager onderwijs. Geloof werd nu meer gezien als privézaak die beleefd moest worden binnen de muren van de kerk of het eigen huis.⁵⁹

De grondwet van 1848 veranderde de situatie amper. De burgerlijke opvoeding met algemene christelijk en maatschappelijke deugden bleef ongewijzigd. Wel werd er een artikel (194) opgenomen dat overheid door het hele land verantwoordelijk was voor het oprichten van toegankelijk openbaar onderwijs waar dat nodig was.

In de tweede helft van de negentiende eeuw waren er verschillende confessionele politieke stromingen binnen de Tweede Kamer met tegengestelde perspectieven op invulling van de onderwijswetten en de nieuwe vrijheid van onderwijs. De Groot Protestanten,

⁵⁶ M. Wintle 'natievorming, onderwijs en godsdienst in Nederland 1850-1900' in: Henk te Velde and Hans Verhage eds., *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996) 13-29. , 1850-1900. P. de Rooy, *Republiek der rivaliteiten Nederland sinds 1813*. (Amsterdam 2005) 22-28.

⁵⁷ Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 11-20.

⁵⁸ Hans Knippenberg 'Nationale Integratie en de 'etnisering' van katholieken en protestanten: de rol van onderwijs' in :Henk te Velde and Hans Verhage eds, *De eenheid en de Delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996), 177-196, aldaar 177.

⁵⁹ De Rooy, *Republiek der Rivaliteiten*, 63

geïnspireerd door de Groninger richting, waren voorstanders van neutraal christelijk onderwijs. Hiertegenover stonden de antirevolutionairen onder leiding van Groen van Prinsteren en later Abraham Kuyper. Onder invloed van het *réveil* wilde de antirevolutionairen, zo genoemd omdat deze stroming de nieuwe ideeën van de Franse Revolutie verworpen, het leerstellige godsdienstig onderwijs opnieuw invoeren om het rechtzinnig geloof door te kunnen geven aan de volgende generatie.⁶⁰ De staatsscholen werden door orthodoxe protestanten beschreven als “Sectescholen der modernen die alleen Joden en ongelovigen kunnen bedienen.”⁶¹

De grondwet van 1848 zorgde voor debat binnen de Tweede Kamer. In de grondwet werd het beginsel van vrijheid van onderwijs opgenomen. Deze vrijheid werd verder niet gedefinieerd. Van Prinsteren vulde deze vrijheid van onderwijs in met een voorstel om openbaar onderwijs op te splitsen. De overheid moest confessioneel onderwijs financieren met zogenaamde openbare gezindtescholen die zich schikten naar de religieuze opmaak van een gebied.⁶²

Niet alle orthodoxe protestanten, verenigd binnen de conservatieve stroming, gingen hierin mee. De verschillende orthodoxe stromingen die onder invloed van het *Réveil* ontstonden deelden niet dezelfde mening over de toekomst van het confessioneel onderwijs op openbare scholen. De al eerder genoemde ethische beweging zag geen heil in het vasthouden aan de strakke leer en meende dat de staat een neutrale houding tegenover het christelijk onderwijs moest innemen. De antirevolutionairen werden daarentegen gerekend tot de hervormde confessionele richting.⁶³

De vrijheid van onderwijs kreeg invulling met de invoering van de wet Van Der Brugghen in 1857 in het nadeel van de antirevolutionairen. Van der Brugghen, vanuit zijn ethische achtergrond, steunde het neutrale godsdienstige karakter van het openbare onderwijs. Daarnaast werden de beperkingen aan de uiting van christelijke leerstellingen verscherpt. Onderwijzers werd verboden uitdrukkelijk ‘iets te leren, te doen of toe te laten, wat strijdig was met de eerbied, verschuldigd aan de godsdienstige begrippen ’van de gezindten, waartoe de kinderen behoorden.’⁶⁴

Wel werd er een concessie gedaan naar de tegenstanders van het maatschappelijke

⁶⁰ P.Th.F.M. Boekholt and E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd.* (Maastricht 1987) 140. Schoolonderwijs 140.

⁶¹ Ferninga, *Gedenkboek*, 6-7.

⁶² Boekholt en de Booy, *Geschiedenis van de school*, 138

⁶³ Ibidem 140.

⁶⁴ J.C. Rullman, *Het Volkspetitionnement van 1878*, (1924) 2-3.

religieus onderwijs op openbare scholen. In de wet werd vastgelegd dat de stichting van bijzondere, door particulieren gefinancierde, scholen nu officieel werd toegelaten.⁶⁵

Als gevolg van de onderwijswet van 1857 begonnen tegenstanders van het neutrale onderwijs met het stichten van bijzondere confessionele scholen nadat openbare gezindtescholen werden verworpen door de nieuwe wet. Dit bracht problemen met zich mee. Het oprichten van bijzondere scholen bracht veel grote financiële moeilijkheden die gedragen moesten worden door particulieren.

Voor de financiering van bijzondere scholen traden veel antirevolutionairen buiten het parlement op. Voor de financiering van de bijzondere scholen en voor de doorgaande politieke actie voor het aankaarten van de schoolkwestie in de politiek werden twee organisaties opgericht: de Vereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs (CNSO) opgericht in 1860 en het Anti-Schoolwet Verbond (ASWV) opgericht in 1872. Beide verbonden dienden om de massa meer te betrekken bij de schoolkwestie.

Het CNSO werd opgericht met het doel om fondsen te verwerven voor het oprichten van bijzondere scholen. Deze organisatie had de opzet van een evangelisatievereniging en manifesteerde zich met bijbehorend netwerk door een groot deel van het land. Dit kon mede door al bestaande contacten met orthodoxe kerken die gebruikt werden om de achterban te mobiliseren voor het bijzonder onderwijs. Het CNSO had een bredere basis dan alleen de antirevolutionaire beweging. Ook ethische protestanten en minder orthodoxe protestanten namen deel aan de organisatie van het CNSO en droegen bij met hun eigen persoonlijke netwerken. De invloed van deze niet-antirevolutionairen nam in de loop van de tijd af na onenigheden over politieke inmenging en afsplitsingen van ethische protestanten.⁶⁶

Het ASWV werd daarentegen opgericht als een politieke pressiegroep waarin stemgerechtigden en lokale politieke kiesverenigingen samenwerkten om grondwetsartikel 194 te wijzigen. Dit artikel bepaalde dat de overheid zich moest bekommeren met het stichten van religieus openbaar onderwijs door het hele land om genoeg onderwijs te verzorgen voor alle burgers. Van Prinsteren en Kuyper wilden artikel 194 wijzigen om het onderwijs geheel neutraal te maken. De staatsscholen konden volgens van Prinsteren niet claimen om nog religieus onderwijs te verzorgen. De bijzondere scholen waren de enige scholen met confessioneel onderwijs.⁶⁷ Het ASWV deed dit door invloed uit te oefenen op verkiezingen door onderlinge coördinatie: Door de lokale kiesverenigingen met elkaar in contact te brengen

⁶⁵ Boekholt en de Booy, *Geschiedenis van de school*, 145

⁶⁶ Houkes, *Christelijke Vaderlanders*, 185-197.

⁶⁷ J. Koch, Abraham Kuyper, een biografie (Amsterdam 2006), 173.

werd onderling de keuze voor het juiste antirevolutionaire Kamerlid bepaald. Deze antirevolutionairen kregen alleen steun als ze zich hielden aan een programma om samen op te treden tegen artikel 194. Een gemeenschappelijk programma was iets nieuws binnen de Nederlandse politiek waar volksvertegenwoordigers de vrijheid hadden om het land te besturen zonder zich te binden aan een programma. Deze coördinerende functie zorgde voor sterkere banden tussen verschillende antirevolutionaire verenigingen in Nederland.

Vanwege de puur politieke functie was de aanhang van de ASWV kleiner dan die van het CNSO. Een deel van de orthodoxe politieke leiders was tegen de beïnvloeding van en inmenging met politiek. Veel protestanten hielden het ideaal van de scheiding tussen kerk en staat aan. Anderen vreesden voor het amorele karakter van politiek. Men diende niet te handelen op het politieke vlak maar op het maatschappelijke vlak, zoals het CNSO. Deze houding tegenover het politieke bedrijf zorgde voor een scheuring binnen de bredere orthodoxe beweging. Binnen de antirevolutionaire beweging ontpopte Abraham Kuyper zich als de grootste voorstander van het politieke bedrijf.⁶⁸

Naast de antirevolutionaire organisaties werd er uit antirevolutionaire hoek een krant uitgebracht: *de Standaard*, onder redactie van Abraham Kuyper. Deze krant, opgericht in 1872, werd gebruikt om de orthodoxe achterban te mobiliseren en te informeren in de schoolkwestie. Dit werd gedaan door publieke opinie te beïnvloeden door de aandacht te vestigen op de oneerlijkheid van de huidige opzet van de situatie rondom de lagere school.

Deze organisaties hadden een sterke samenbindende kracht en droegen bij aan een nationaal georganiseerd antirevolutionaire verkiezingscampagne. Met het naar buiten treden van de antirevolutionairen werd het antirevolutionaire zelfbewustzijn zowel bij de Kamerleden als kiezers en verdere achterband verder uitgebreid. Toch zorgde de ontwikkeling van de antirevolutionaire achterban dat het orthodox protestantse zelf versplinterde door de verschillende opvattingen over het bedrijven van politiek.⁶⁹

Ook buiten de antirevolutionaire partij werden de bezwaren tegenover het religieus neutraal onderwijs verwoord door orthodoxe protestantse groeperingen die zich organiseerden in verzet.⁷⁰ Buiten de politiek ontstonden orthodoxe verenigingen die zich bezighielden met het bijzonder christelijk onderwijs. Dit waren de ‘Vereeniging voor christelijke Schoolonderwijzers’, ‘de Vereeniging voor Gereformeerd Onderwijs’ en ‘de

⁶⁸ Houkes, *Christelijke Vaderlanders*, 199-205.

⁶⁹ Ibidem, 199.

⁷⁰ M. Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007) 251-291.

Vereeniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs' die hun eigen netwerken ontwikkelden ter ondersteuning van orthodox bijzonder onderwijs.⁷¹

Het innemen van een stelling tegen de religieus neutrale school door de orthodoxe protestanten op het gebied van maatschappelijke of politieke organisatie leidde ertoe dat ook de vrijzinnige protestanten een stelling innamen voor het neutraal christelijk onderwijs door zich te organiseren in de vereniging volksonderwijs waardoor er een verdere scheiding ontstond tussen de vrijzinnige en orthodoxe protestanten.⁷²

De schoolkwestie had in de negentiende eeuw dus een polariserende werking onder de confessionelen in de Tweede Kamer die lijnrecht tegenover elkaar stonden als het ging om het religieuze karakter van openbare staatsscholen. Maar binnen orthodoxe protestantse groeperingen zorgde de schoolkwestie juist het optreden op maatschappelijk vlak, de mobilisering van de achterban en het ontwikkelen van organisaties en netwerken. Dit alles past binnen het patroon van ontwikkelingen van religieuze netwerken van de mobiliserende religieuze stromingen in de tweede helft van de negentiende eeuw. Binnen de kwestie van het politiek optreden verschilden de protestantse stromingen wel van mening over het inzetten van politieke middelen om hun doeleinden te verwezenlijken.⁷³

⁷¹ Knippenberg, *Nationale integratie en 'ethnisering*, 189.

⁷² Janse, *De Afschaffers*, 278-280.

⁷³ Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 185

Het volk achter de kiezers.

Het volkspetitionnement van 1878, aanleiding, opzet, mobilisatie en uitwerking.

In 1878 ontwikkelde de liberale minister Johannes Kappeyne van de Coppello een nieuwe schoolwet voor het lager onderwijs. Het doel van deze wet was vooral om de kwaliteit van het lagere onderwijs te verbeteren. Als eerste werden er hogere eisen gesteld aan de inrichting van de schoolgebouwen om de kwaliteit van de leeromgeving te verbeteren. Als tweede werd er een maximum aantal leerlingen binnen een klaslokaal vastgelegd. Als derde moest het onderwijs verbeterd worden door de examens van leerlingen te verzwaren en door het stellen van hogere opleidingseisen voor basisschoolleraars. Daarbij moest de hygiëne-standaard van de scholen worden aangescherpt. Aan het algemene christelijke karakter werd niets gedaan.⁷⁴ Deze veranderingen werden doorgevoerd vanuit het standpunt van de liberalen dat het onderwijs diende om het volk op te voeden tot maatschappelijke bewuste en kundige burgers.⁷⁵

De invoering van de nieuwe schoolwet zou de bijzondere confessioneel school in een ongunstige situatie plaatsen. De veranderingen die door de wet zouden worden geïmplementeerd zouden gelden voor alle lagere scholen in Nederland. Om deze kwaliteitsverbeteringen te bekostigen zou de nationale overheid dertig procent van de kosten op zich nemen. De gemeentes zouden de overige kosten betalen. De financiële steun van de nationale en regionale overheid gold echter alleen voor openbare staatsscholen. Het probleem voor de bijzondere scholen was dat deze geen financiële steun kregen van de regering of gemeente voor het implementeren van de verbeteringen. De bijzondere scholen werden hoofdzakelijk gefinancierd door verschillende christelijke verenigingen of christelijke particulieren om de jeugd op te voeden met christelijke normen en waarden. Het bekostigen en oprichten van deze scholen zou door de invoering van de wet van Kappeyne de Coppello dus worden bemoeilijkt.⁷⁶

De Tweede en de Eerste Kamers werden in 1878 gedomineerd door liberale Kamerleden. De antirevolutionairen wisten dus dat de wet zonder veel problemen door de Kamers zouden worden aangenomen. De reactie op deze liberale wetgeving moest dus afkomstig zijn van buiten de Tweede Kamer. De reactie kreeg uiteindelijk vorm vanuit de CNSO om een adresbeweging te organiseren. Het CNSO was op dat moment de grootste

⁷⁴ Jan de Bruijn, *De sabel van Colijn. Biografische opstellen over religie en politiek in Nederland*, (Hilversum 2011), 33-55, aldaar 33-34. ; Houkes, *Christelijke voorvaders*, 218-219.

⁷⁵ Kuiper, *Mobilisering*, 99-120.

⁷⁶ Koch, *Abraham Kuiper*, 178-179.

orthodoxe organisatie die zich met confessioneel onderwijs bezig hield. Al vanaf maart 1878 ontstond verzet tegen vermeend machtsmisbruik van het liberale kabinet.⁷⁷ Op 2 mei 1878 werd tijdens de jaarvergadering van het CNSO besloten om een commissie in Amsterdam op te richten om een landelijk volkspetitionnement aan de koning voor te bereiden onder leiding van Abraham Kuyper.⁷⁸ Het petitionnement voor een “School met den Bijbel” ging uitsluitend uit van de protestantse bevolking van Nederland. “Den Roomschen en Israelieten” waren uitgesloten van deelname.⁷⁹ Wel was het petitionnement bedoeld voor iedere protestant: “alle zonen der hervorming” waren in principe welkom om een handtekening te zetten onder het petitionnement. De weg naar het protestantse volk werd dus bewust opgezocht.

Er werd gekozen voor de opzetten van een volkspetitionnement dat gericht was aan de koning om verschillende redenen. Vanwege het liberale overwicht in het parlement werd er besloten om het politieke bestel te omzeilen en direct naar de koning te gaan. In tegenstelling tot al eerder uitgevoerde petitionnementen aan de koning, zoals van het christelijke werkliedenverbond Patrimonium en de gereformeerde kerkraden,⁸⁰ werd er gekozen voor een landelijk volkspetitionnement om daarmee te laten zien dat een groot deel van het niet-vertegenwoordigde volk zonder stemrecht het niet eens was met de nieuwe wet en het achterstellen van de bijzondere scholen. De stem van het volk werd bijeengebracht en getoond aan de koning. De koning, die via deze adresbeweging de wil van het volk achter de kiezer onder ogen kreeg, zou uit goed geweten zijn handtekening niet zetten onder de nieuwe wet.⁸¹

De voorbereidingen voor het opzetten van het petitionnement begonnen al ruim voordat de wet in de Tweede Kamer werd aangenomen. Het aannemen van de wet door de Tweede Kamer gebeurde uiteindelijk op 18 juni 1878. Dit was het startsein voor de landelijke en lokale organisatie van het volkspetitionnement om daadwerkelijk de handtekeningen van het volk te verzamelen.⁸²

Organisatie van het volkspetitionnement: De centrale commissie

In de vergaderingen van het CNSO van 2 en 10 mei werd besloten om de organisatie van het volkspetitionnement grootschalig aan te pakken. Het petitionnement zou kosteloos door het hele land beschikbaar worden gemaakt en in duizendtallen verspreid. Verder werd

⁷⁷ Ibidem

⁷⁸ Oud, ‘*Honderd Jaren*’, 107-112. Houkes 219-220

⁷⁹ ‘Kan het nu Linkscher?’, *De Standaard* (24-06-1878).

⁸⁰ Feringa, *Gedenkboek*, 20.

⁸¹ De Bruijn, ‘*De sabel van Colijn*’, 33-40.

⁸² Janse, M. *De afschaffers* 182., de eenheid en de delen 101.

besloten om verschillende religieus georiënteerde verenigingen, organisaties en personen uit te nodigen om samen te werken om zo veel mogelijk protestanten te bereiken.⁸³ Andere protestantse schoolorganisaties zoals de Vereeniging voor Gereformeerd Onderwijs en de Vereeniging voor Christelijke Onderwijzers en onderwijzeressen werden als eerste aangeschreven. Dit waren particuliere protestantse organisaties die waren ontstaan om bijzonder onderwijs te ondersteunen.⁸⁴ Afgevaardigden van deze organisaties kregen een plek in de centrale commissie in Amsterdam. Als tweede werden door het hele land Hervormde, Gereformeerde en Herstelde Lutherse kerkgenootschappen aangeschreven om mee te helpen aan de organisatie van het petitionnement. Andere verenigingen zoals afdelingen van landelijke antirevolutionaire groeperingen, orthodoxe evangelische verenigingen, protestantse jongerenverenigingen, plaatselijke verkiezingsagenten, protestantse politieke kiesverenigingen, protestantse weeshuizen, zendingsgemeenten en andere kerkelijke verenigingen zoals orthodoxe kerkkiesraden werden ook aangeschreven.⁸⁵ Dit waren vaak organisaties waar de CNSO en andere antirevolutionaire organisaties al contact mee hadden. Het aanwezige netwerk van de antirevolutionairen en veelal orthodox protestantse maatschappelijke organisaties werd ingezet om zo veel mogelijk protestanten te bereiken.⁸⁶

In totaal werden er 306 kerkraden van de Nederlandse Hervormde Kerk overgehaald om mee te doen aan het petitionnement tegenover 108 kerkraden van de Christelijke Gereformeerde Gemeenten. De participerende kerken zouden het petitionnement tijdens kerkdiensten en andere confessionele bijeenkomsten aan worden aanbevolen aan de kerkleden en de kerk zou een locatie beschikbaar stellen om het petitionnement te ondertekenen.⁸⁷

Een ander element van de al bestaande christelijke infrastructuur van Nederland werd ook om hulp gevraagd: de redacties van de christelijke pers werden ook verzocht om mee te werken.⁸⁸

Richtlijnen ter uitvoering van het volkspetitionnement

Het centrale comité gaf verder enkele richtlijnen mee om het petitionnement uit te voeren. Er moesten comités worden opgericht die zich bekommerden om het petitionnement

⁸³ Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 219-220.

⁸⁴ Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 194.

⁸⁵ Feringa, *Gedenkboek*, 19-20, 135.

⁸⁶ Rienk Janssens, 'Antirevolutionaire organisatievorming, 1871-1879' in: George Harinck, Roel Kuiper en Pieter Bak (eds.), *De antirevolutionaire partij 1829-1980*, (Hilversum 2001), 53-71. ; Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 221.

⁸⁷ Kuiper, *Mobilisering*, 110.

⁸⁸ Feringa, *Gedenkboek*, 21.

in een wijk of dorp. De plaatselijke en landelijke pers werd gevraagd om dit bekend te maken, en van de kerken werd verwacht dat ze zo mogelijk mee zouden helpen.

De kerkraden en de lokale comités kregen de volgende inlichtingen van de commissie mee. Aan het volk moest duidelijk worden gemaakt dat het petitionnement niet ging om het invoeren van de bijbel op staatsscholen, maar om het redden van de bijzondere school. Ook werd er in de inlichtingen van de centrale commissie geattendeerd op het feit dat op bepaalde plekken nog steeds sprake was van openbare scholen met de bijbel. Ook de ouders van kinderen op deze ‘illegale’ confessionele scholen moesten bewogen worden om te tekenen. In gebieden waar nog geen confessionele scholen bestonden moest ook worden gepetitioneerd.

De adresbeweging stond open voor iedere protestant boven de twintig. De nadruk werd gelegd op vaders en moeders, maar ook op grootouders, doopouders en voogden. Andere belangstellenden werden echter niet uitgesloten. Iedereen die zijn of haar handtekening zette onder het petitionnement moest dit wel doen uit goed geweten. Voordien zouden de geïnteresseerden de volgende vraag met ‘Ja’ moeten kunnen beantwoorden: *Wenscht u voor uw kinderen liever een school met den bijbel dan een school zonder de bijbel?*

Geen protestant moest van het volkspetitionnement ‘onkundig’ blijven. Lokale comités gingen idealiter langs de huizen om handtekeningen te verzamelen en om mensen te informeren. Ook wordt er geadviseerd om handtekeningenlijsten beschikbaar te stellen voor iedereen die deze wilde inzien. Deze moesten liggen op een openbare plek zoals in een ruimte van de kerk of een winkel. Verder werd een strikte scheiding van woonplaats niet aangehouden. Men kon tekenen waar men was als een persoon op reis was en protestanten konden een handtekening zetten in een naastgelegen dorp als er in de eigen woonplaats geen mogelijkheid bestond om te tekenen. Als men echt niet in staat was om te tekenen dan kon een persoon met een geschreven brief toestemming geven om iemand anders te laten tekenen.⁸⁹

Na het leggen van contacten met en het instrueren van protestantse organisaties werkte de centrale commissie aan het opstellen van het smeekschrift waarvoor de protestanten zouden tekenen. Op 12 juli werden 200.000 exemplaren van het smeekschrift, gepubliceerd en verspreid over Nederland.⁹⁰

In het smeekschrift worden verschillende redenen aangehaald waarom het volk zich zou moeten mobiliseren. Het recht van de eerbare protestantse burger wordt aangehaald waarvoor nu werd opgekomen. Het was het onvervreemdbaar en onschendbaar recht van elke

⁸⁹ Ibidem, 40.

⁹⁰ Ibidem, 25.

vader om zich uit te kunnen spreken als het belang van zijn kroost werd bedreigd. Het zou plichtsverzaking zijn als men niet als christen opkwam tegen dit onrecht dat de nieuwe schoolwet hen aandeed: het onmogelijk maken om de kinderen op te laten groeien met een schoolopleiding zonder een grondslag van het heilige schrift. In het volkspetitionnement werd opgekomen voor de gewetensvrijheid om met het kiezen voor een confessionele school en een vrome opvoeding die bedreigd werd door de nieuwe onderwijswet. Daarom vroeg de onderdrukte gewone burger nu de Koning om hulp door naar hun grieven te luisteren die niet gehoord worden door de Tweede Kamer.⁹¹

Na het aannemen van de nieuwe onderwijswet berichtte de centrale commissie het volgende aan de lokale comités om het ondertekenen te laten beginnen om maandag 22 juli tot vrijdag de 26ste. De adressen konden op zijn laatst op zaterdag de 27ste worden opgestuurd naar het adres van de centrale commissie in Amsterdam.⁹²

Kerkraden, lokale comités en plaatselijke organisatie van het petitionnement

De landelijke commissie maakte gebruik van de contacten die in de loop der jaren binnen orthodox protestantse kringen waren gelegd. Uit ledenlijsten van lokale comités en correspondentie met Abraham Kuyper blijkt dat veel comité leden waren van de protestantse kerken, antirevolutionaire kiesverenigingen, onderwijsorganisaties en voormalige medewerkers van het anti-schoolwet verbond. Een voorbeeld hiervan is de samenwerking van de kerkelijke kiesvereniging van de Nederlands Hervormde Kerk die samenwerkt met vertegenwoordigers van de Hulpvereniging voor Christelijk Nationaal Onderwijs in Rotterdam.⁹³ Antirevolutionaire kiesverenigingen verleenden als organisaties geen steun aan de organisatie van het volkspetitionnement, maar individuele leden van de kiesverenigingen waren vaak lid van de lokale comités. Veel van deze comité leden waren al vanaf de jaren 60 betrokken bij de oprichting van bijzondere scholen of de politieke organisatie van de antirevolutionaire stroming. Zo was de uitvoering van het volkspetitionnement in Sneek, Groningen en Amersfoort in handen van hervormde antirevolutionairen.⁹⁴

De beoogde plaatselijke comités moesten, “elk in eigen kring zelfstandig optredend, aan het petitionnement in hun gemeente toon en kracht weten bij te zetten.”⁹⁵ De heterogene

⁹¹ J.C. Rullman, *Het volkspetitionnement*, 5-9.

⁹² Feringa, *Gedenkboek*, 25.

⁹³ ‘Binnenland’, *Rotterdamsche nieuwsblad* (03-06-1878).

⁹⁴ Rienk Janssens, *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij 1850-1888*, 148-150.

samenstelling van de plaatselijke commissie diende dus om zo veel mogelijk verschillende protestantse kringen te bereiken.

De lokale comités zetten verschillende middelen in om de massa in te lichten over en te winnen voor het naderende petitionnement. De lokale comités waren doorgaans verantwoordelijk voor zogenaamde vliegende blaadjes. Dit waren pamfletten die werden verspreid om verdere voorlichting te geven. In een bewaard gebleven blaadje werd het recht tot petitie aangehaald en werd de bedoeling van het volkspetitionnement uitgelegd. De nieuwe kosten voor het verbeterende staatsonderwijs werd aangehaald als reden om te tekenen. En wederom werd het vervulling van een heiligen plicht om te petitioneren voor het bijzonder onderwijs benadrukt. De inhoud van het pamflet loopt in lijn met de inhoud van de smeekbede.⁹⁶ Het protestantse volk werd ook op andere manieren ingelicht. In Utrecht is er bekend dat de leiders van de lokale organisaties van huis tot huis gingen om het petitionnement uiteen te zetten aan alle inwoners boven de 20 jaar.⁹⁷ Een andere manier waarop het volk door de lokale comités werd ingericht was met behulp van vergaderingen zoals in Groningen waar het comité, bestaande uit leraren van verschillende kerkgenootschappen een openbare vergadering organiseerden. Deze bijeenkomst in een concertgebouw gaf de aanwezigen de mogelijkheid om vragen te stellen over het volkspetitionnement.⁹⁸ Ook minder intieme verspreidingsmiddelen werden gebruikt. Zo werden er posters en strooiblaadjes uitgedeeld en opgehangen om zo in het kort de belangrijkste informatie over het volkspetitionnement uit te geven.⁹⁹

Tijdens de lokale uitvoering van het volkspetitionnement ontstond er een patroon waarin de gelegenheid bestond om het volkspetitionnement te tekenen in kerkgebouwen. Lokale comité leden gingen van deur tot deur om mensen in te lichten over het petitionnement of te vragen voor een handtekening. Ook verenigingsgebouwen en particuliere adressen zoals winkels deden vaak mee als tekenplaats. De lokale middenstandslieden, vaak lid van de lokale kerk, waren bereid om mee te werken. De tijden hiervan werden wederom verspreid met vliegende blaadjes of weergegeven in advertentie in de lokale krant.¹⁰⁰

Toch konden er met de lokale opzet van het verzamelen van handtekeningen situaties ontstaan die afweken van de wensen van de centrale commissie. Een voorbeeld hiervan is

⁹⁶ Rullman, *Het volkspetitionnement*, 9-14.

⁹⁷ 'Binnenland', *Arhemsche courant* (21-06-1878).

⁹⁸ 'Binnenland', *Provinciale Drentsche en Asser courant* (02-07-1878) ; Janssens, *de opbouw van de antirevolutionaire partij*, 149.

⁹⁹ Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 223.

¹⁰⁰ De Bruijn, *De sabel van Colijn*, 7-38

afkomstig uit het dorpje Waarder. De organisatie van het volkspetitionnement was in handen van de organisatie van de lokale Hervormde Kerk. Elk comité lid zou afzonderlijk in de week van 22 juli rondgaan met het petitionnement zodat de personen thuis direct werden aangesproken om te tekenen. Het comité besloot echter het laatste moment om een dagloner dit werk te laten doen in plaats van een bekend lid van de Hervormde Kerk. Een comité lid besloot toch alleen langs de huizen te gaan. Waarschijnlijk had het aantal handtekeningen hoger gelegen wanneer het originele plan zou zijn uitgevoerd.¹⁰¹

Het bespelen van “de klavier der volksconsciëntie”. Het volkspetitionnement en de pers.

Het aanschrijven van de verschillende organisaties ging gepaard met een verzoek aan de protestantse media om over het wetsvoorstel en het aankomende volkspetitionnement te schrijven. Dit werd gedaan om het belang van het petitionnement duidelijk te maken aan de protestantse bevolking en belangstelling voor het petitionnement levend te houden. Het gevolg hiervan was een felle protestantse campagne van drie maanden afkomstig van de confessionele media, met De Standaard van Abraham Kuyper voorop.

Het eerste waar veelal over geschreven werd waren praktische zaken. De protestantse kranten publiceerde concrete informatie afkomstig van de centrale commissie. De berichten aan de kerkraden en lokale comités werden overgenomen in krantenartikelen. Een goed voorbeeld hiervan is een artikel uit de Standaard van 6 juni 1878 met de titel ‘Inlichtingen’. Om eendracht te bevorderen werd aan iedereen verzocht om de zich, zover mogelijk, te schikken naar de bijgevoegde richtlijnen. Ook was er een waarschuwing om iedereen in het uitgestrekte land, zelfs in het kleinste gehucht te informeren om zo veel mogelijk mensen te laten participeren ¹⁰²

Naast instructies werd er in de protestantse pers stukken geschreven die het belang van de lezer benadrukte. Zo werd geschreven over de belangen van de gewone gelovige burger die ten onrechte niet gehoord of totaal genegeerd werden door het liberale parlement. De tirannie van de liberalen, die door de gewone burger niet gekozen kon worden vanwege het gelimiteerde kiesrecht, onderdrukte de stille meerderheid van het land. De liberalen maakten misbruik van deze ongelijke kansen en hoefden geen rekening te houden met de wil van het ‘echte’ volk. ¹⁰³ Wederom werd er in de kranten een beroep gedaan op de consciëntie van de christenen die de bijbel nog niet totaal hebben achtergelaten en de morele verplichting om de

¹⁰¹ Rienk Janssens, ‘De opbouw van de antirevolutionaire Partij’, 146-155.

¹⁰² ‘Gaet het u aan?’, *De standaard* (17-07-1878).

¹⁰³ ‘Beschuldigd van agiteren’, *De standaard*, (15-05-1878).

godsdienstige toekomst van de volgende generatie veilig te stellen tegen de wil van ‘De Goden’ van het heden in.¹⁰⁴ Het was de morele plicht van een godvrezend persoon om het petitionnement te tekenen om het protestantse karakter van Nederland te behouden.¹⁰⁵

De politieke doeleinden van het petitionnement werden op de achtergrond gehouden. In de jaren voor het petitionnement was er onder vooral orthodoxe protestanten debat over de morele status van het politieke bedrijf. Vele orthodoxe religieuze leiders hielden een strakke scheiding aan tussen het politieke domein en het domein van de kerk. Een scheiding tussen kerk en staat, zoals ook opgenomen was in de grondwet. Zuivere protestantse principes konden niet zuiver blijven als deze zich mengden met politiek. Het was daarom van groot belang om dit volkspetitionnement weer te geven als een mogelijkheid om het gevoelsbezwaar tegen de nieuwe wet te uiten als moreel christen.¹⁰⁶

De retoriek van onderdrukking, het behouden van en het opkomen voor de rechten en het handelen vanuit de christelijke consciëntie bleef voor een lange tijd aanhouden. Vanaf het moment dat het CNSO besloten had het petitionnement te organiseren tot aan het overhandigen van de handtekeningen aan de koning werd er standaard over het volkspetitionnement geschreven. Een schrijver merkte in een artikel van een liberale blad van 3 augustus 1878 op dat hij het petitionnement en alle zaken daaromheen nu wel echt zat was.¹⁰⁷

Het volk achter de kiezer

Het volkspetitionnement van 1878 had een grote opkomst onder de protestantse bevolking van Nederland: 305 596 bezorgde ouders, grootouders, voogden, onderwijzers en andere geïnteresseerden zetten een handtekening onder de smeekbede die gericht was aan de koning om de nieuwe onderwijswet van de liberale regering tegen te gaan. In 1879 waren er 2.239.537 personen in Nederland met de leeftijd van twintig of een hogere leeftijd. In totaal heeft een substantieel deel van de Nederlandse bevolking zijn handtekening onder het

¹⁰⁴ ‘Volkspetitionnement’, *De Standaard*, (11-05-1878). ; De Bruijn, ‘Weg met zoo onzedelijke constitutie?’ 33-35.

¹⁰⁵ ‘Volkspetitionnement’, *De standaard* (26-07-1878).

¹⁰⁶ Houkes, *‘Christelijke vaderlanders.’*, 199-210.

¹⁰⁷ “dat de zaak op den duur vervelend begint te worden, en dat het hoog tijd is, dat er een einde aangemaakt wordt. Het lust ons dan ook niet onze lezers met dat alles te vermoeien, en in de hoop dat er spoedig belangrijkere zaken te vermelden zijn, laten wij het petitionnement voor hetgeen wat het is, en denken er buiten noodzakelijkheid niet op terug te komen.” ‘Binnenlandsche Overzicht’ *Tubantia* (03-08-1878)

volkspetitionnement gezet: In totaal 13,7 procent.¹⁰⁸

De handtekeningen werden aan de koning aangeboden op 3 augustus 1878 in Apeldoorn. Met smeekbede en toespraken probeerde de gecombineerde protestantse delegatie koning Willem III ervan te overtuigen om zijn handtekening niet onder de nieuwe liberale schoolwet te zetten. Ondanks het grote aantal handtekeningen was de directe uitwerking van deze volksbeweging hooguit symbolisch. De koning ondertekende de liberale onderwijswet op 17 augustus van hetzelfde jaar.¹⁰⁹

Ondanks dat de handtekeningenactie haar doel niet had bereikt was het toch een prestatie. Binnen een week hadden ze ongeveer één op de acht volwassenen zover weten te krijgen om een handtekening te zetten onder het petitionnement. De vraag is nu wie deze personen waren. Wie werden er vertegenwoordigd in het volkspetitionnement van 1878?

Abraham Kuyper gaf in een vroeg stadium van het petitionnement aan dat iedere protestant welkom was om zijn of haar handtekening te zetten onder het petitionnement, hoe verschillend in nevenzaken en religieuze oordelen ook. Aan het einde van de handtekeningenactie was er een ander geluid te horen uit *de Standaard*: er was geen universele hulp uit protestantse hoek gekomen. Het waren de Moderne en Groningse vrijzinnige stromingen die nog steeds de verbitterdste vijanden waren van het christelijk geloof. De ‘vrienden’ van de ethische stroming kwamen volgens *de Standaard* er niet goed van af. Deze zouden zich als moreel superieuren op eerbiedige afstand hebben gehouden nadat een uiterst passieve houding was aangenomen.¹¹⁰

De constatering dat de meer vrijzinnig georiënteerde denominaties en stromingen zich niet bij het petitionnement wilden voegen komt overeen met enkele krantenberichten. Een Waalse kerkraad uit Maastricht schreef het volgende als reactie nadat de raad verzocht werd om mee te doen aan het volkspetitionnement: “Wij zijn te zeer gehecht aan het neutraal onderwijs, om u in uwen strijd daartegen te volgen, en wel verre van met u in te stemmen, zijn wij besloten het zogenaamde *volkspetitionnement*, waarvoor onze medewerking gevraagd wordt, waar wij maar kunnen, tegen te gaan”.¹¹¹ Enkele Hervormde kerkraden reageerden op eenzelfde manier: “De kerkraad van de Nederlandse Hervormde Gemeente in Den Haag heeft met een overgrote meerderheid van de stemmen besloten om het volkspetitionnement niet te

¹⁰⁸ C.S.L. Janse and F.A. van Lieburg, ‘In 1878 was de protestantenband aanzienlijk breder dan tegenwoordig’ *Reformatisch Dagblad* (28 juni 2013 <http://www.refdag.nl/protestantenband>)

¹⁰⁹ Jeroen Koch, *Abraham Kuyper, een biografie* (Amsterdam 2007), 184-185.

¹¹⁰ ‘De standaard juist’ *Provinciale Drentsche en Asserse Courant* (03-08-1878)

¹¹¹ ‘Kerknieuws’ *Algemeen handelsblad* (16-06-1878).

ondersteunen”. De reden die hiervoor gegeven wordt is dat de kerkraad gehecht is aan het openbaar deugdzaam onderwijs.”¹¹²

Van de andere kant liet *de Standaard* ook weten dat de over het algemeen vrijzinnige kerkraden van de remonstranten, doopsgezinden en vrijzinnige lutheranen niet werden aangeschreven om mee te doen aan het de organisatie van het volkspetitionnement. De verklaring die hiervoor wordt gegeven vanuit *de Standaard* is dat deze denominaties geen waarde hechtten aan de school met de bijbel.¹¹³ Er werd dus weinig verwacht van deze vrijzinnige protestantse kerken.

Ook de weekbladen van de vrijzinnige Protestantse bond en de ethische stroming lieten zich afkeurend uit over het volkspetitionnement. De Hervorming beschreef het volkspetitionnement in een artikel van 22 juli 1878 als volgt: *En zijn we nu daarvan overtuigd, dat rijst de vraag: is het najagen van een maatregel, welks goede gevolgen men slechts hopen, onmogelijk bewijzen kan, is dat zulke een agitatie waard? Een doel met een zo twijfelachtige waarde, van zoo voorwaardelijke belang een zoo gevaarlijk middel worden beproeft als dit petitionnement aan de koning’*

De Hervorming omschreef het petitionnement als een gevaarlijk middel dat werd ingezet voor een doel met twijfelachtige waarden.

De Stemmen voor waarheid en vrede beschreef de houding van de ethischen tegenover het volkspetitionnement als volgt: *wij staan er niet voor in , dat er niet onder al die duizenden zijn geweest, zie zich geen rekenschap weten te geven, helder en volledig, van hetgeen zij vroegen en deden. Het petitionnement werd hier dus ook afgewezen.*

Toch sprak *De Stemmen* ook van de ethische achterban die het petitionnement had gesteund: *“maar wij mogen, zonder vrees voor tegenspraak zeggen dan het zeggen, dat het protestantse deel onze (ethische) bevolking, voor zijn kinderen een school verlangt, waarvan de bijbel niet is geweerd de ondertekenaars van het petitionnement voor de vraag geplaatst: scholen met men kiest voor het eerste”*

Deze splitsing tussen meer vrijzinnige en orthodoxe protestanten is terug te vinden in een casestudie die de adrestekenaars in het dorpje Medemblik heeft getracht te achterhalen. Het blijkt dat de personen die hun handtekeningen onder het smeekschrift zetten vooral afkomstig zijn van de orthodox georiënteerde kerkleden. De ondertekenaars van het volkspetitionnement bestonden voornamelijk uit hersteld-lutheranen en christelijk-afgescheidenen. De leden van de Hervormde Kerk bleken minder warm te lopen voor het

¹¹² ‘Binnenland’, *Rotterdamsche nieuwsblad* (28-05-1878).

¹¹³ ‘Binnenland’ *Arnhemsche courant* (24-05-1878).

volkspetitionnement. Van 31 doopsgezinden die in deze gemeente woonachtig waren heeft mogelijk één persoon zijn of haar handtekening op het petitionnement gezet. Van de twee evangelisch-lutheranen ontbreekt elk spoor.¹¹⁴

Het Volkspetitionnement. Enkele bevindingen

Het CNSO heeft een groot deel van de protestantse bevolking weten te mobiliseren door het inzetten van de bestaand protestantse netwerken en door in te spelen op de ongelijke machtsverhoudingen en de christelijke consciëntie voor het behoud van het confessioneel onderwijs. Het netwerk dat hiervoor werd ingezet bestond voornamelijk uit het netwerk waarover de leden van de antirevolutionaire stroming al beschikking over hadden. De inzet van vooral dit netwerk kan invloed hebben gehad op de uitvoering en de resultaten van het volkspetitionnement. Het is waarschijnlijk de aangeschreven organisaties er eenzelfde religieuze overtuiging op nahouden en al in contact stonden met de antirevolutionaire stroming. Ten tweede lijkt het erop dat meer vrijzinnige protestantse stromingen en organisaties zich niet bij het petitionnement aansloten vanwege de tevredenheid en het ideaal van het algemene christelijke karakter dat te vinden is op de openbare staatsschool. Ze namen geen deel aan het volkspetitionnement omdat ze vanuit hun religieuze overtuigingen en wereldbeeld juist waarde hechtten aan liberaal onderwijs. Dit alles lijkt te duiden op een scheiding tussen orthodoxie protestanten en vrijzinnige protestanten. Ook niet alle Gereformeerde Afgescheidenen lijken mee te hebben gedaan in het volkspetitionnement vanwege het politieke karakter van de adressenactie dat werd afgewezen. Vanwege het gebruik van een vooral orthodox netwerk en de terughoudende houding van het vrijzinnig protestantse deel van de Nederlandse bevolking is het waarschijnlijk dat het volkspetitionnement eerder een uiting is van orthodoxie dan van religiositeit. Een vrijzinnig protestant kan zeer toegewijd zijn aan zijn kerk en leer, maar als deze leer geen waarde hecht aan een confessionele school zal hij geen handtekening zetten onder het volkspetitionnement.

Naast de ethische en vrijzinnige tegenstanders van het volkspetitionnement kwam er ook uit orthodoxe hoek bezwaar tegen het volkspetitionnement. Er bestond onder leiders van de hervormde kerk een fobie voor alles wat met politiek te maken had. Een voorbeeld hiervan is Andries Willem Bronsveld die gereserveerd stond tegenover de politieke schoolstrijd. Om deze politieke terughoudendheid te omzeilen is er vooral de nadruk gelegd op de morele inhoud van het volkspetitionnement en niet de politieke bedoelingen van de actie.¹¹⁵

¹¹⁴ Mark Raat, 'Medemblik en het Volkspetitionnement van 1878' in: *Oudheidkundige Vereniging Medemblik* (23) 2015, 1-16.

¹¹⁵ Houkes, *Christelijke vaderlanders*, 220-223.

De scheiding tussen de vrijzinnige en orthodoxe stromingen, samen met de potentiële terughoudendheid van bepaalde orthodoxe kerken wordt nagegaan door de gevisualiseerde geografische spreiding van de resultaten van het volkspetitionnement te vergelijken met de geografische spreiding van de verschillende orthodoxe en vrijzinnige protestantse stromingen en kerken in Nederland.

De opzet en uitvoering van het volkspetitionnement kunnen voor enige vertekeningen in het aantal handtekeningen hebben gezorgd. De verschillende lokale comités kunnen het petitionnement veel uiteenlopende manieren hebben uitgevoerd. Ook de huisbezoeken die gedaan worden met het doel om handtekeningen te verzamelen kunnen ervoor hebben gezorgd dat de handtekening het resultaat was van sociale wenselijkheid tegenover een petitionerend lid van dezelfde kerk of de kerkleiding. Ook bestond de mogelijkheid om buiten de eigen woonplaats of gemeente een handtekening te zetten onder het petitionnement en dat kan ervoor hebben gezorgd dat het aandeel van de bevolking per provincie is beïnvloed. Al deze elementen kunnen invloed hebben gehad op de uitslagen per gemeente waardoor ze mogelijk minder representatief zijn voor de orthodoxie graad van de gemeente.

Het volkspetitionnement. Een visuele weergave en vergelijking.

Om een vergelijking te kunnen maken met de bestaande kaarten moet de uitslag van het volkspetitionnement eerst gevisualiseerd worden. Om het percentage van de ondertekenaars per gemeente te visualiseren in verschillende kaarten van Nederland zijn er de volgende stappen ondernemen. Als eerste zijn de gemeenten waar het petitionnement werd uitgevoerd achterhaald en vervolgens gekoppeld aan de Amsterdamse code. De lijst met deelnemende gemeenten is afkomstig uit het gedenkboek van Feringa. De Amsterdamse code, ontworpen door Onno Boonstra en Ad van der Meer, is een minimaal variërende code die elke gemeente die ooit heeft bestaan sinds 1812 krijgt toegeschreven. Deze code blijft verbonden met de bestuurlijke entiteit die samen met de gemeente in het leven werd geroepen. Zolang de bestuurlijke entiteit blijft bestaan blijft de code constant. Dit betekent dat geografische veranderingen zoals het verlies of toevoeging van grondgebied en mogelijke naamsveranderingen door de tijd heen kunnen worden gevolgd. De Amsterdamse code houdt ook rekening met de verschillende schrijfwijzen waarmee de gemeentenaam zijn genoteerd. Met de Amsterdamse code kan de kunnen de namen van de gemeenten in 1878 worden gekoppeld aan de geografische vormen van de gemeenten in dat jaar.

Het aandeel van bevolking dat deelnam aan het volkspetitionnement is benaderd door

te kijken naar de bevolkingsaantallen die zijn opgenomen in de volkstelling van 1879. Deze volkstelling vond ongeveer anderhalf jaar na de uitvoering van het volkspetitionnement plaats. De aanname is dat het bevolkingsaantal en de bevolkingssamenstellingen niet drastisch zijn veranderd tussen juli 1878 en december 1879.

Omdat alleen personen die de leeftijd van twintig jaar hadden bereikt konden participeren in de adressenbeweging is het aantal personen met de leeftijd van twintig of hoger achterhaald met behulp van de lijsten met leeftijden die per gemeente beschikbaar zijn. Deze lijsten zijn te vinden op de site van de volkstellingen. Door het aantal volwassenen met de leeftijd van twintig of hoger te vergelijken met de totale bevolking is het aandeel van de bevolking dat mee kon doen met het volkspetitionnement berekend. Indien deze gegevens niet beschikbaar waren, is het percentage van de bevolking die in aanmerking kwam voor deelname benaderd met het landelijk gemiddelde van 55,77%.

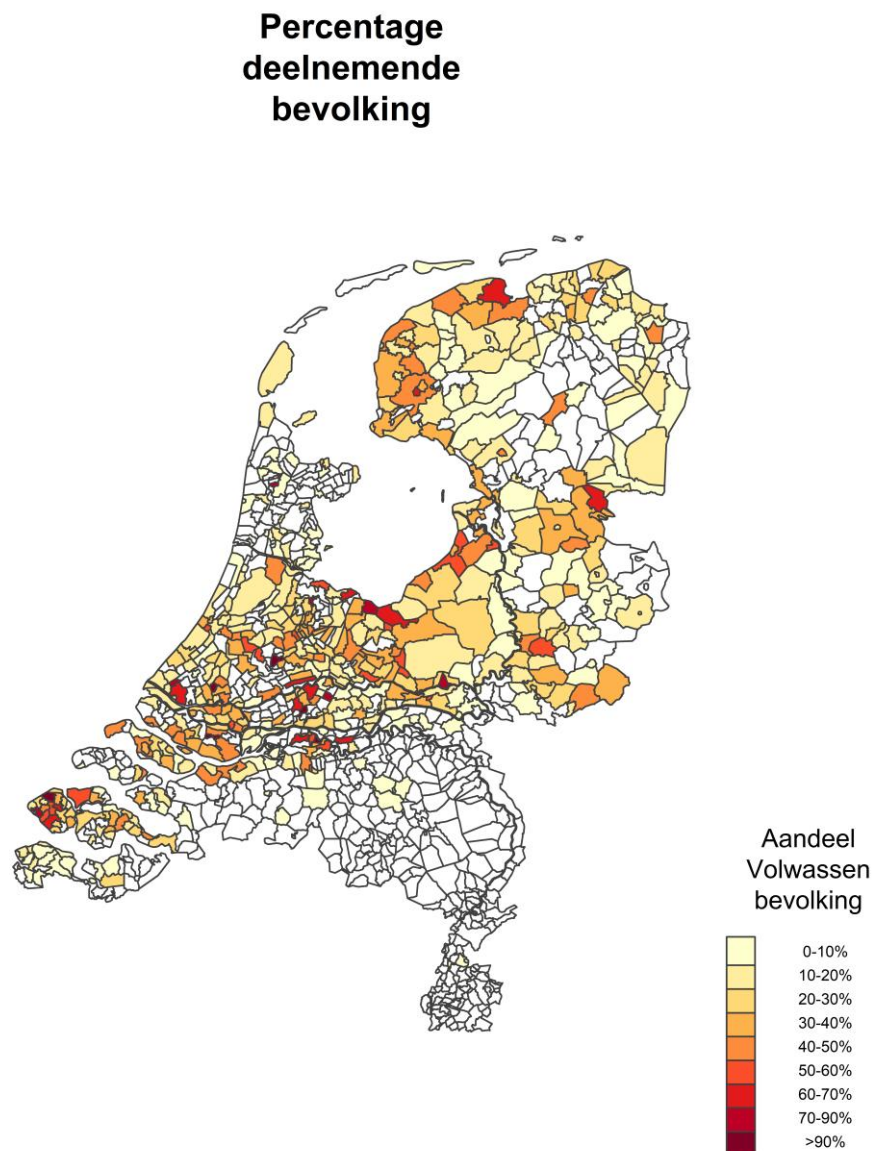
Met deze gegevens is het participierend aandeel de gemeentelijke bevolking van twintig jaar of ouder verkregen door deze cijfers te vergelijken met het aantal handtekeningen per gemeente onder het volkspetitionnement. De uitkomst van deze berekening in de vorm van een percentage is meegenomen in afbeelding 7.

Het volkspetitionnement was niet openbaar voor alle inwoners van de gemeente. Katholieken en Joden waren, zoals al eerder genoemd, uitgesloten van deelname. Vanwege de uitsluiting van een potentieel grote bevolkingsgroep binnen de gemeente is er gekeken naar het aandeel protestanten met de leeftijd van twintig of hoger. Dit is gedaan door de bevolkingsaantallen van alle protestantse denominaties per gemeente bij elkaar op te tellen. Vervolgens is het gemeentelijke percentage van de bevolking boven de twintig jaar gebruikt om het aantal protestanten van dezelfde leeftijd te benaderen. Wederom is het landelijke gemiddelde gebruikt als deze gegevens niet beschikbaar waren. De benadering van het aantal volwassen protestanten van twintig jaar of ouder is vervolgens vergeleken met de uitslagen van het volkspetitionnement. De resultaten hiervan zijn weergegeven op de kaart in afbeelding 8.

Hetzelfde proces is doorlopen met de leden van de Hervormde en Gereformeerde Kerken. Deze kerken zijn afzonderlijk meegenomen omdat de kerkleden die aangesloten waren bij deze denominaties worden aangewezen als de grootste participanten van het volkspetitionnement. De visuele weergave hiervan is weergegeven in afbeelding 9.

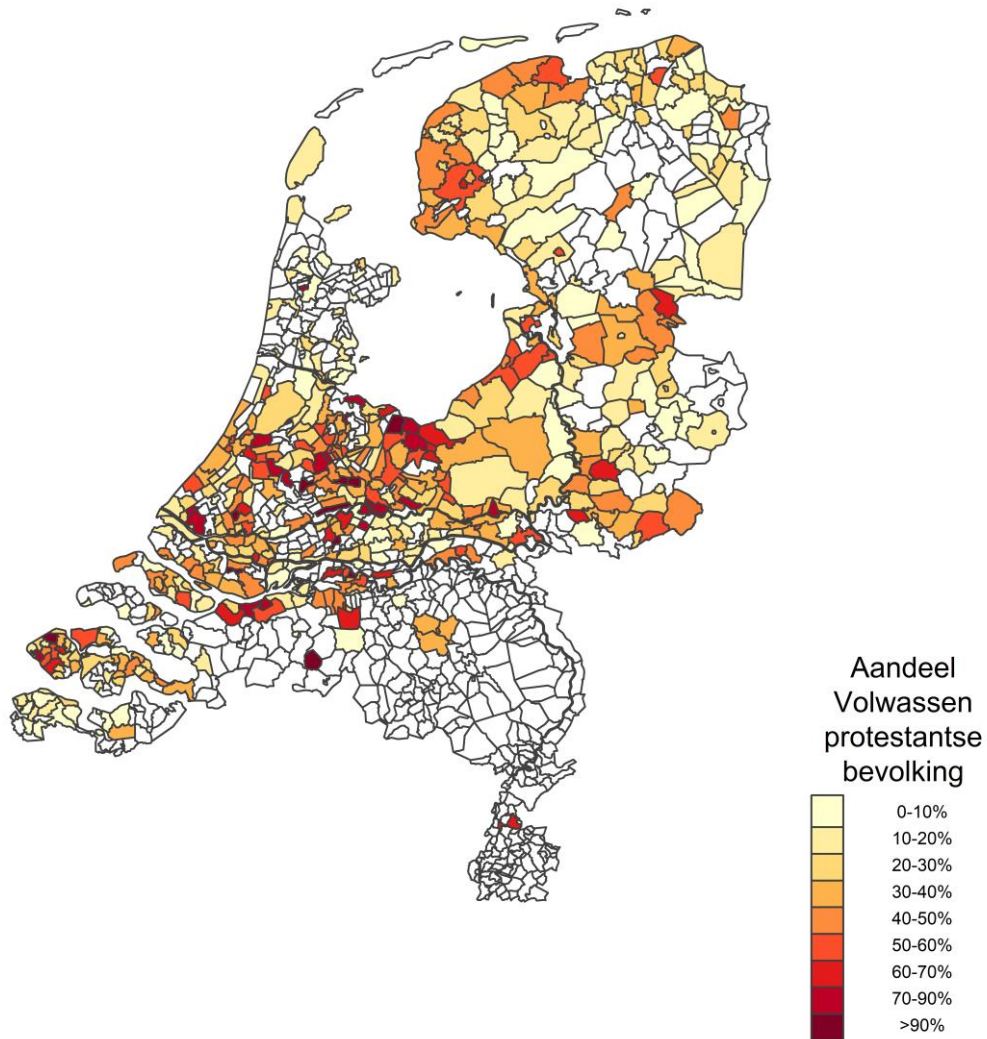
De percentages die de deelnemende bevolking representeren zijn vervolgens met het programma R-studio verwerkt en gekoppeld aan vormbestanden die verbonden zijn met de Amsterdamse code. Het uiteindelijke resultaat is een visuele weergave van het

volkspetitionnement van 1878.

Afbeelding 7. Participatie onder de volwassen bevolking per gemeente.

**Percentage
deelnemende
protestantse
bevolking**

Afbeelding 8. Participatie onder de protestantse bevolking.

HervenGerf
verzameld

0-10%
10-20%
20-30%
30-40%
40-50%
60-80%
80-100%
>100%

45

Het volkspetitionnement is al in een eerder project gevisualiseerd. De resultaten hiervan zijn opgenomen in een interactieve kaart op de website <https://www.vp1878.nl/>.¹¹⁶ De kaart komt overeen met afbeelding 7 en geeft de gemeenten met naam weer. Deze kaart kan gebruikt worden om de nu volgende vergelijking beter te volgen als er specifieke gemeenten worden genoemd. De kaart van afbeelding 7 wordt gebruikt in de vergelijking vanwege het feit dat Knippenberg werkt met landelijke gegevens.

Als de uitkomsten van het volkspetitionnement wordt vergeleken met de geografische verdeling van protestantse stromingen van Knippenberg valt al snel op dat geografische verspreiding van het volkspetitionnement grotendeels overeenkomt met de dolerende gemeenten. Deze hervormde gemeenten hebben zich in 1886 afgescheiden van de Hervormde Kerk onder leiding van Abraham Kuyper. De geografische verdeling van de dolerende gemeenten vanaf de kust van Walcheren in Zeeland tot aan de Friese grens met Groningen lijkt grotendeels overeen te komen met de uitkomsten van het volkspetitionnement. Deze overeenkomst kan het resultaat zijn van de netwerken die door de CNSO tijdens de organisatie van het volkspetitionnement zijn benut. De netwerken en organisaties waren al bekend bij de antirevolutionairen. Degenen die mee gingen in de doleantie hoorden waarschijnlijk bij het netwerk van de antirevolutionaire partij.

De gemeenten in Friesland waarin de meeste dolerenden voorkwamen zijn de gemeenten waarin het volkspetitionnement in grotere percentages werd ondersteund. Binnen bepaalde gemeente is het petitionnement gesteund door een groot percentage van de bevolking. Maar de dolerenden komen in deze gemeente in minder grote aantallen voor. Een voorbeeld hiervan is de gemeente Ferwerderadeel waar 44,72% van de protestantse bevolking boven de twintig een handtekening zette onder het volkspetitionnement. In deze gemeente scheidde in 1886 ongeveer 2-10% van de bevolking zich af tijdens de doleantie. De reden van de hoge opkomst tijdens het volkspetitionnement is niet duidelijk. Zowel de vrijzinnig-hervormden, ethisch-hervormden en confessioneel hervormden vormen 0-25% van de bevolking. Toch is het waarschijnlijk dat christelijk gereformeerde bevolking die tussen de 15-35% van het totaal aantal inwoners opmaakte bij sprongen. Ferwerderadeel is een van de gemeenten waarin de plaatselijke Gereformeerde kerkraad het volkspetitionnement ondersteunde. Ook de gereformeerd-hervormden lijken het volkspetitionnement te hebben gesteund. In de gemeente Oost Dongeradeel heeft 58% van de bevolking het volkspetitionnement gesteund. Dit hoge getal is mogelijk te verklaren door de deelname van

116

christelijk gereformeerde bevolking (5-15%), de gereformeerd-herstelde bevolking (0-25%) en de dolerende bevolking (10-30%) te combineren. In Friesland waar de vrijzinnige hervormden vooral geclusterd zijn in de gemeenten Leeuwarderadeel, Idaerderadeel, Rauwerderhem, Baarderadeel en Menaldumadeel. In deze gemeente heeft, in vergelijking met andere deelnemende gemeenten in Friesland, een minder groot aandeel van de bevolking getekend tegen de nieuwe schoolwetgeving.

In Groningen lijkt eenzelfde patroon aanwezig zijn. In de gemeenten waar personen deelnamen aan het volkspetitionnement komen grotendeels overeen met de dolerende gemeenten. Ook in gemeenten waarin een groter deel van de bevolking meeging met de doleantie is het petitionnement ondertekend door een groter aandeel van de bevolking. Ook hier lijkt er een aanvulling te zijn van de christelijk gereformeerden. Deze concentreren zich vooral in de noordelijke gemeenten van Groningen. In de gemeente Middelstum waar ongeveer 50 procent van de bevolking het petitionnement ondertekende ligt het percentage dolerenden tussen de 2-10%. De hoge opkomst kan mogelijk worden verklaard door de hoger percentage christelijk gereformeerden. In Middelstum ligt het percentage christelijk gereformeerden tussen de 35-100%. Ook de gemeenten Onstwedde, Nieuwe Pekela, Oude Pekela en Wildervank waar tussen 13-20% van de bevolking het petitionnement heeft ondersteund licht het aantal dolerenden tussen 0-2% en 2-10%. Mogelijk heeft hier ook de christelijk gereformeerden die woonachtig waren in de gemeente het petitionnement ondersteunde. In deze gemeenten komen de gereformeerden, net zoals in de noordelijke provincies, meer voor dan in de rest van Groningen. Van de gemeenten waar de vrijzinnig-hervormden het grootste deel van de bevolking omvatte, is het volkspetitionnement niet afgenomen of de opkomst is laag in vergelijking met de rest van de deelnemende gemeenten.

Toch hebben de christelijk gereformeerden het volkspetitionnement niet overal gesteund. In de provincie Meeden is een substantieel deel van de bevolking gelieerd aan de christelijk gereformeerde kerk (15-35%). De provincie heeft echter niet deelgenomen aan het volkspetitionnement. Als naar de kaart met dolerenden wordt bekeken wordt is hier mogelijk een verklaring voor te geven. Deze gemeente kent geen dolerenden. Mogelijk was hier geen lokaal comité dat het volkspetitionnement organiseerde. Dit zou gelden voor meer gemeenten in Nederland met een grote christelijk gereformeerde bevolking.

In Drenthe is de uitvoering en deelname van het volkspetitionnement beperkt gebleven. Dit is mogelijk te verklaren vanwege de grote concentratie vrijzinnige en gereformeerden die verspreid zijn over de Drentse gemeenten. De antirevolutionairen hadden mogelijk meer moeite om hier contacten te leggen. Deze contacten verliepen voornamelijk via

orthodoxe netwerken. In Drenthe is er dan ook maar één Hervormde kerkraad in Assen dat mee heeft geholpen aan de organisatie van het volkspetitionnement. In Assen was de opkomst waarschijnlijk laag door het grote aantal vrijzinnig-hervormden dat daar woonachtig waren (75-100%). Het is ondanks de matige opkomst interessant om in te zoomen op één enkele gemeente: Smilde, in het midden van Drenthe. De opkomst bij het volkspetitionnement was 42,47% van de bevolking. Als er naar de kaarten van Knippenberg wordt gekeken bestaat de bevolking van Smilde voor 0 procent uit vrijzinnige-hervormden, voor 15-35% uit christelijk gereformeerden, voor 2-10% uit dolerenden en voor 25-50% uit gereformeerd-hervormden. In deze gemeente woonden de meeste orthodoxe protestanten van Drenthe. Dat verklaart mogelijk de grote opkomst. Een andere verklaring hiervoor is de gelimiteerde organisatie in Drenthe. Deze gelimiteerde organisatie zorgde ervoor dat belangstellenden naar Smilde moesten afreizen om een handtekening te zetten onder het volkspetitionnement.

Ook in Overijssel wordt grotendeels de geografische verdeling van de dolerende gemeenten gevolgd. Ook hier lijken de gemeenten met de grotere percentages handtekeningen overeen te komen met de gemeenten waar een groter aandeel van de protestantse bevolking die mee ging met de doleantie. Aan de Duitse grens bevinden zich gemeenten met een hoger percentage deelnemers. De ligging van deze gemeenten lijkt overeen te komen met het zwaartepunt van de christelijk gereformeerden in Overijssel. Een interessante gemeente om uit te lichten is Lonneker. In deze gemeente aan de Duitse grens en de grens met Gelderland heeft 12,82 procent van de bevolking boven de twintig het petitionnement ondertekend. Lonneker bestaat voornamelijk uit ethisch-hervormde inwoners (50-75%) en heeft een minderheid aan dolerenden (0-2%) en christelijk gereformeerden (0-5%). Mogelijk hebben heeft hier een deel van de ethisch-hervormde bevolking, een stroming die als minder orthodox wordt gedefinieerd, toch deelgenomen aan het petitionnement.

Grenzend aan de voormalige Zuiderzee liggen de gemeenten waar het grote delen van de bevolking meedeed met het volkspetitionnement. Deze gemeenten kende ook een grote gereformeerd-hervormde populatie. Het is goed mogelijk dat deze groep veel steun heeft gegeven aan het volkspetitionnement.

De dominantie van de meer orthodoxe protestantse stromingen lijkt zich door te zetten in Utrecht en Zuid-Holland waar de verdeling van de dolerenden, confessioneel-hervormden christelijk gereformeerden en gereformeerd hervormden de geografische weergave van de opkomst van het volkspetitionnement verklaart.

In de provincie Gelderland doet zich een ander verschijnsel voor. Hier zijn gemeenten met een meer vrijzinnige bevolking aanwezig waar de bevolking het volkspetitionnement in

groten getale steunde. Een voorbeeld hiervan is Winterswijk waar 36,61% van de volwassen bevolking een handtekening onder het petitionnement zette. Het gebied dat van dit patroon afwijkt zijn de bepaalde vrijzinnig-hervormde gebieden in Gelderland. In gemeenten met een ethische-hervormde meerderheid zoals, Zelhem en Vorden deed de bevolking veelal mee aan het volkspetitionnement. Mogelijk is hier sprake van participanten van buiten de gemeenten. De andere vrijzinnige gebieden in Gelderland, zoals Bathmen en Ruurlo, hebben minder of niet deelgenomen aan het volkspetitionnement.

In het veelal vrijzinnige Noord-Holland was het volkspetitionnement niet populair. Ten noorden van het IJ zijn er slechts enkele gemeenten met een hogere opkomst. Broek op Langendijk en Opperdoes. In en nabij Broek op Langen wonen in vergelijking met de rest van Noord-Holland veel dolerenden en confessioneel-hervormden. Opperdoes valt minder binnen dit terugkomende thema. Hier wonen veel ethisch-hervormden volgens de kaart van Knippenberg. Mogelijk hadden de ethisch-hervormden wel belang bij het ondertekenen van het volkspetitionnement.

De Zeeuwse gemeenten met de meeste dolerenden lijken hier de hotspots te zijn voor het ondertekenen van het volkspetitionnement. De rest zou zowel kunnen worden aangevuld door ethisch-hervormden, gereformeerd-hervormden of christelijk gereformeerden.

Conclusie

Het volkspetitionnement voor het behoud van bijzonder onderwijs van 1878 was een grootschalige actie die binnen de maatschappelijke ontwikkeling van religieuze verenigingen past. Met behulp van een netwerk dat door modernisering kon ontstaan zijn er in totaal 305596 handtekeningen opgehaald het een van de meest succesvolle handtekeningenacties uit de Nederlandse geschiedenis..

Het petitionnement kwam met een boodschap waar vooral de meer orthodoxe delen van de bevolking zich in kon vinden; het redden van de confessionele school en het tegengaan van de ontkerstening van het religieuze vaderland. Het lijkt de combinatie van boodschap en netwerk te zijn die dit petitionnement tot een groot succes maakte en vooral de orthodoxe gelovige vond. De reacties vanuit meer vrijzinnige hoek die zich goedkeurend uitte over de staatsscholen lijken dit te ondersteunen. Het steunen van het volkspetitionnement zou in dat opzicht een teken zijn van orthodoxie. Alleen diegenen die een strengere leer wilden binnen het onderwijs van jonge kinderen leken zich in te zetten voor het petitionnement.

Ook de geografische spreiding van de uitslagen van het petitionnement lijken overeen te

komen met de geografische ligging van de orthodoxe kerken en stromingen. Van Zeeland tot aan Friesland, de welbekende *bible belt*, heeft het leeuwendeel van de adressanten zijn of haar handtekening onder het petitionnement gezet. Ook de overeenkomsten met de dolerende gemeenten die ongeveer tien jaar later de Hervormde Kerk zouden verlaten wijst op het netwerk die onder de orthodoxe gemeenten aanwezig was.

Het volkspetitionnement kan, gebaseerd op de geografisch spreiding, de netwerken die werden gebruikt bij het opzetten en de uitvoering en de boodschap waarvoor men tekende het beste gezien worden als een potentiële proxy voor orthodoxie.

Toch zijn er enkele problemen met deze nieuw ontdekte proxy. De opzet van het volkspetitionnement kan ervoor zorgen dat de uitslagen zijn vertekend. Zo bestond er de mogelijkheid om iemand anders voor jou te laten tekenen. Ook was er het feit dat de leden van de lokale kerk zelf op pad gingen om handtekeningen te verzamelen. Om sociaal onwenselijke situaties te vermijden kan het voorgekomen zijn dat er handtekeningen werden gezet zonder dat men het er werkelijk mee eens was. De opzet van het volkspetitionnement was ook zeer decentraal. De opkomst van het petitionnement was afhankelijk van het handelen van het lokale comité

Dit meer kwalitatief kan vervolgd worden met een kwantitatief onderzoek. Dit vervolgonderzoek kan de uitkomst, gerepresenteerd in het percentage protestanten dat tekende in een gemeente, mogelijk analyseren in een lineaire regressie om te analyseren over er een correlatie bestaat tussen het aantal kinderen of de geboorte-interval van protestantse gezinnen. Als deze correlatie kan worden aangetoond is het zekerder dat de uitslagen van het volkspetitionnement kunnen dienen als proxy voor orthodoxie. Deze correlatie kan verder worden getest in een multivariabele regressieanalyse. Met een dataset opgebouwd uit de levenslopen van individuen kan een persoon gekoppeld worden aan de uitkomst van het volkspetitionnement in zijn geboortegemeente. Met een multivariabele analyse is het vervolgens mogelijk om het effect van het volkspetitionnement te zien in samenhang met andere sociaaleconomische en culturele factoren.. Als laatste wordt de veronderstelde religiositeit of orthodoxie van de uitkomst van het volkspetitionnement meegenomen in een lineaire regressieanalyse. Hierin wordt gekeken over een correlatie bestaat tussen het bevolkingsaandeel dat deelnam aan het volkspetitionnement en de duur van het geboorte-interval. Een kleinere geboorte-interval wijst op een meer orthodox geloofsbelijdenis zoals al in eerdere studies is aangetoond. Ook zou het kunnen wijzen op een meer persoonlijke binding met de religieuze regelgeving. De correlatie, indien deze wordt gevonden, zal met een multivariabele regressieanalyse worden gecontroleerd. Hiermee wordt gecontroleerd of de

correlatie tussen de uitslag van het volkspetitionnement en het geboorte-interval blijft bestaan als er andere verklarende factoren worden toegevoegd. De dataset waarmee deze analyse wordt uitgevoerd is afkomstig van het HSN (Historische steekproef Nederland). Dit project dat gestart is in 1989 heeft het doel om systematisch data te verzamelen op individueel niveau.¹¹⁷ De hypothese dat er een correlatie zit tussen het tekenen voor de financiering van confessioneel onderwijs (als proxy voor religiositeit of orthodoxie) en meer traditionele demografisch gedrag zal uiteindelijk worden bewezen of worden verworpen.

¹¹⁷ K. Mandemakers, 'De Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN) en het project Life Courses in Context', *Bevolking en Gezin* 33 (2004), 91-114, alhier 100-102.

Literatuurlijst

- Bavel, J. van., and J. Kok, 'Stemming the tide. Denomination and Religiousness in the Dutch Fertility Transition, 1845-1945' in: Frans van Poppel and Renzo Derosas eds., *Religion and the Decline of Fertility in The Western World* (Dordrecht 2007) 83-105.
- Bavel, J. van., and J. Kok, 'The Role of Religion in the Dutch Fertility Transition. Starting, Spacing and Stopping in the heart of the Netherlands, 1845-1945', *Continuity and Change* 20:2 (2005) 247-263.
- Bavel, J. van., and J. Kok, 'Birth Spacing in the Netherlands. The effects of Family Composition, Occupation and Religion on Birth Intervals - 1820, 1885', *European Journal of Population* 20:1 (2004) 1- 36.
- Boekholt, P.Th.F.M. and E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd*, (Van Gorcum, Assen/Maastricht 1987)
- Bruijn, Jan de, 'Weg met zoo onzedelijke constitutie?' Abraham Kuyper, volkspetitionnement en spoorwegstaking 'in Jan de Bruijn eds, *De sabel van Colijn, Biografische opstelling over religie en politiek in Nederland* (Hilversum 2001) 33-50.
- Eijnatten J. van., 'Contested Unity, Church, Nation and Reform in the Netherlands' in: Joris van Eijnatten and Paula Yates eds., *The Churches, The Dynamics of Religious Reform in Northern Europa 1780-1920* (Leuven 2010) 123-156.
- Eijnatten, J. van., and F. van Lieburg, *Nederlandse Religie Geschiedenis* (Hilversum 2006).
- Engelen, Th.L.M. and J.H.A Hillebrand, 'Fertility and Nuptiality in the Netherlands, 1850-1960', *Population Studies*, 40:3 (1986) 487-503.
- Ferninga, N.M., '*Gedenkboek betreffende het Volkspetitionnement*' (Amsterdam 1878).
- Friedlander, D., B.S. Okun, and S. Segal, 'The demographic transition then and now: Processes, perspectives, and analyses'. *Journal of Family History*, 24:4 (1999) 493-533.
- Hofstee, E. W. H, *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Haarlem 1981).
- Houkes, A., *Christelijke Vaderlanders. Godsdienst, Burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)* (Amsterdam 2009)
- Janse, C.S.L, en F.A. van Lieburg, 'In 1878 was de protestantenband aanzienlijk breder dan tegenwoordig' *Reformatorisch Dagblad* (28 juni 2013 <http://www.refdag.nl/protestantenband>)
- Janse, M. *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007).
- Janssens, R. *De opbouw van de antirevolutionaire Partij 1850-1888* (Hilversum 2001).
- Janssens, R. 'Antirevolutionaire organisatie vorming 1871-1870' in George Harinck, Roel Kuipen and Peter Bak eds., *De antirevolutionaire partij 1829-1980* (Hilversum 2001), 53-72.
- Knippenberg, H. and S. de Vos, 'Tussen crisis en verzuiling: regionale verschillen in vruchtbaarheid in Nederland tijdens het Interbellum' in: Jan Kok en Jan van Bavel eds., *De levenskracht der bevolking. Sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum* (Leuven 2010) 109-140.
- Knippenberg, H., *De Religieuze Kaart van Nederland* (Assen 1992).
- Koch, J. *Abraham Kuyper, een Biografie* (Amsterdam 2007).

- Krijger, T.E.M, 'Een vrijzinnige 'meneer'. De Hervorming als toonaangevend en representatief persorgaan van de modern-godsdienstige richting in Nederland (1873-1923)', *Tijdschrift voor tijdschriftstudies* 33 (2013), 37-58.
- Kok, J. , 'Church affiliation and Life Course Transitions in The Netherlands, 1850-1970,' *Historical Social Research* 42:2 (2017) 59-91.
- Mandemakers, K., 'De Historische Steekproef Nederlandse bevolking (HSN) en het project Life Courses in Context', *Bevolking en gezin*, 33 (2004), 91-114.
- McAndrew, S and D. Voas 'Measuring Religiosity using Surveys', *Survey Question Bank: Topic Overview 4* (2011) 1-15.
- McQuillan, K. and R. Gehrmann, 'The Impact of Religious Denomination on Mentality and Behavior, An Introduction', *Historical Social Research* 42:2 (2017), 7-22.
- McQuillan, K., ' When does religion influence fertility,' *Population and Development* 30:1 (2004) 25-56.
- Meer, A. van der, and O. Boonstra, '*DANS Data Guide 2. Repertorium van Nederlandse gemeente vanaf 1812*', (Den Haag 2011).
- O'Grada. C., 'Economic status, Religion and Demography: an Ulster town in the early 20th century', *History of Family* 13:4 (2008) 350-359.
- Oud, P.J., *Honderd jaren. 1840-1940. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland* (Assen 1971).
- Poppel, F. van, et al, 'Mortality decline and reproductive change during the Dutch demographic transition: Revisiting a traditional debate with new data', *Demographic Research* 27 (2012), 299-338.
- Poppel, F. van., and R. Derosas, 'Introduction' in Frans van Poppel and Renzo Derosas eds., *Religion and the Decline of Fertility in The Western World* (Dordrecht 2007) 1-20.
- Raat, M., 'Medemblik en het Volkspetitionnement van 1878' in: *Oudheidkundige Vereniging Medemblik* (23) 2015, 1-16
- Rasker, A.J. *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen 1981).
- Rooden, P. van, *Religieuze Regimes, over Godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990*, (Leiden 1996).
- Rooy, P. de, *Republiek der rivaliteiten Nederland sinds 1813*. (Amsterdam 2005) 22-28.
- Rullman, J.C, *Het Volkspetitionnement van 1878*, (1924).
- Schellekens, J. and F. van Poppel 'Religious Differentials in marital fertility in The Hague (Netherlands), 1860-1909', in: Renzo Derosas and Frans van Poppel eds, *Religion and the Decline of Fertility in the Western World* (2006 Dordrecht), 59-82.

- Wilson, C. and R. Lesthaeghe, 'Modes of production, secularization and the pace of the fertility decline in Western Europe, 1870-1930. In A.J. Coale en S. Cotts Watkins eds., *The decline of fertility in Europe* (Princeton 2017) 261-293.
- Velde, H, te H. Verhage eds., *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996).